

■ FERNAND BRAUDEL
DYNAMIKA
KAPITALISMU

ARGO / 1999

Poděkování nakladatele:

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication F. X. Šalda, bénéficie du soutien du *Ministère français des Affaires Etrangères* et de *l'Ambassade de France* en République Tchèque.

Toto dílo, zařazené do podpůrného programu F. X. Šalda, vychází s finanční podporou *Ministerstva zahraničních věcí Francouzské republiky* a *Velvyslanectví Francouzské republiky* v České republice.

2551046710

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

5-374/99

Edici řídí Martin Nodl

Přeložila Helena Beguivinová
Veškerá práva vyhrazena

Copyright © Flammarion 1985
Argo, 1999
Translation © Helena Beguivinová
Epilogue © Martin Nodl

ISBN 80-7203-193-7

OBSAH

1. NOVÉ ZAMYŠLENÍ NAD MATERIÁLNÍM A EKONOMICKÝM ŽIVOTEM	9
2. JAK SMĚNY PROBÍHAJÍ	26
3. ČAS CELISTVÉHO SVĚTA	47
AUTORSKÁ POZNÁMKA	69
FERNAND BRANDEL - „MISTR NOVÉ HISTORIOGRAFIE“ (Martin Nodl)	70
JMENNÝ REJSTŘÍK	81

Knihovna kateder knihovnictví a věd. informací
a výchovy a vzdělávání dospělých FF UK

Sign. UCE 164

Inv. č. 5-374/99

1. KAPITOLA

NOVÉ ZAMYŠLENÍ NAD MATERIÁLNÍM A EKONOMICKÝM ŽIVOTEM

Na rozsáhlé a odvážné dílo *Materiální civilizace, ekonomika a kapitalismus* jsem začal pomýšlet už před lety v roce 1950. To téma mi tenkrát navrhl nebo spíše přátelsky vnutil Lucien Febvre, který právě začínal s obecně historickou edicí *Destins du Monde – Osudy světa*, jejíž nesnadné řízení jsem na sebe vzal po jeho smrti v roce 1956. Lucien Febvre sám zamýšlel napsat knihu *Pensées et croyances d'Occident, du XVe au XVIIe siècle*, která měla mou knihu provázet a doplňovat, být jejím protějškem, jenž bohužel už nikdy nevyjde a o který má kniha jednu provždy přišla.

I když jsem dílo zhruba omezil na ekonomickou oblast, vyneslo mi mnoho problémů vzhledem k obrovskému rozsahu pramenů, jež bylo třeba zpracovat, vzhledem ke kontroverzím, které vyvolává jeho námět – ekonomika sama o sobě samozřejmě neexistuje – i vzhledem k obtížím donekonečna vznikajícím neustálým vývojem historiografie, protože ta do sebe chtíc nechtíc nezbytně, i když dosti pomalu pojímá výsledky ostatních humanitních věd. S touto rok od roku se měnící a rodící historiografií držíme krok jen v běhu, staví na hlavu naši běžnou práci a nutí nás přizpůsobovat se stůj co stůj stále novým požadavkům a podnětům. Já osobně tomuto vábení naslouchám až příliš rád. A léta ubíhají. Člověk ztrácí naději, že dospěje k cíli. Nakonec jsem dějinám *Středomoří* zasvětil pětadvacet let a *Materiální civilizaci* téměř dvacet let. Bezpochyby to bylo příliš mnoho.

Studium takzvaných hospodářských dějin, které je teprve ve stadiu zrodu, naráží na předsudky: není to žádná vznešená historie. Vznešená historie je loď, jakou hodlal vystavět Lucien Febvre: nikoliv Jakob Fugger, nýbrž Martin Luther a François Rabelais. Ať jsou však hospodářské dějiny vznešené, nevznešené nebo méně vznešené než nějaké jiné, nesou s sebou všechny problémy vlastní našemu řemeslu: jde o celé lidské dějiny viděné z určitého pohledu. Jsou to dějiny těch, koho považujeme za významné aktéry, jako Jacques Cœur nebo John Law; dějiny velkých událostí, dějiny konjunktury i krizí, a zároveň i dějiny mas a struktur, pozvolna se vyvíjejících v rámci dlouhého trvání (*longue durée*). A právě v tom tkví háček, protože jde-li o čtyři století a o celý svět, jak celou tu sumu faktů a výkladů uspořádat? Bylo třeba si vybírat. Já jsem si vybral dlouhodobé stavy hluboké rovnováhy a nerovnováhy. V předindustriálním hospodářství totiž považuji za prvořadou koexistenci dosud strnulé, setrvačně fungující a těžkopádné primitivní ekonomiky se sice omezenými a méně početnými, ale živými a mocnými projevy moderního růstu. Na jedné straně tu byli venkované žijící ve svých vesnicích prakticky nezávisle a soběstačně; na straně druhé tržní ekonomika a rozvíjející se kapitalismus, které se šířily, pozvolna vyráběly a předznamenávaly už svět, v jakém nyní žijeme. Vidíme tedy přinejmenším dva světy, dva různorodé způsoby života, jejichž existence se však vysvětlují navzájem.

Chtěl jsem začít onou setrvačností, historií na první pohled nejasnou, kterou si lidé, jejichž úloha je v tomto případě spíše pasivní než aktivní, jasně neuvědomují. To se pokouším vysvětlit v prvním svazku svého díla, který jsem při jeho prvním vydání v roce 1967 hodlal nazvat *Le Possible et Impossible: les hommes face à leur vie quotidienne – Možné a nemožné: lidé tváří v tvář každodennosti*, ale později jsem název změnil na *Les Structures du quotidien – Struktury každodennosti*. Ale co záleží na názvu! Předmět bádání je co možná nejjasnější, i když se poz-

ději mělo ukázat, jak je toto hledání náhodné, plné mezer, pastí a možných nedorozumění. Nejasná jsou totiž všechna klíčová slova – nevědomí, každodennost, struktury, hloubka – sama o sobě. Navíc v daném případě nemůže jít o nevědomí psychoanalytické, i když i o ně tu jde a i když se zde možná projevuje kolektivní nevědomí, jehož existencí se tolik zabýval Karl Gustav Jung. Do tohoto velkého tématu se však málokdo pouští naplno. Na svého dějepisce teprve čeká.

Já osobně jsem se držel konkrétních kritérií. Vycházel jsem z každodennosti, z toho, co nás životem provází, aniž si to uvědomujeme: ze zvyku (nebo spíše rutiny), z tisíců gest, která se objevují a mizí sama od sebe, o nichž nikdo z nás nerozhoduje a k nimž ve skutečnosti dochází mimo naše plné vědomí. Domnívám se, že lidstvo je více než z poloviny v zajetí každodennosti. Nesčetná zděděná gesta, nahromaděná bez ladu a skladu a donekonečna předávaná až k nám, nám pomáhají žít, ovlivňují nás a rozhodují za nás po celou naši existenci. Jsou to podněty, popudy, vzory, povinnosti či způsoby jednání, které někdy – a to častěji, než bychom mysleli – pocházejí z dávných dob. Prastará, a přitom stále živá minulost ústí do současnosti podobně, jako Amazonka valí svůj kalný proud do Atlantického oceánu.

To všechno jsem se snažil zachytit zdánlivě příhodným, ale stejně jako všechna slova s příliš širokým významem nepřesným pojmem *materiální život*. Je to samozřejmě pouze jedna část aktivního života lidí, kteří jsou v zásadě stejně tak vynálezci jako rutiněři. Opakuji však, že zpočátku jsem se o upřesnění mezí nebo povahy tohoto spíše trpného než činného života nestaral. Chtěl jsem pouze vidět a ukázat tuto stránku dějin průměrného žití, ponořit se do ní a blíže se s ní seznámit.

Teprve potom nastane čas z ní vyjít. Z takového podmořského lovu jsem nabyl hlubokého a bezprostředního dojmu, že se pohybujeme ve velice starobylých vodách uprostřed dějin, které jsou jaksi bezvěké, které nacházíme před dvěma třemi sty lety stejně jako před tisíciletím a které je nám ještě dnes někdy dáno na okamžik zahlédnout na vlastní oči. Materiální život,

jak jej chápu já, je to, co lidstvo během svých předcházejících dějin pojalo hluboko do svého vlastního života, přímo do útrob lidí, pro něž se tyto někdejší zkušenosti či intoxikace staly nezbytností každodenního života, všedností. A nikdo si jich pozorněji nevšímá.

II

To je ústřední myšlenka mé první knihy; jejím cílem je ohledání terénu. Její kapitoly už ve svých názvech představují nejasné síly, které ovlivňují veškerý materiální život a jeho vývoj, a tím zároveň i veškeré lidské dějiny.

Kapitola první: *Počet lidí*. Člověka, stejně jako všechny ostatní živé bytosti, nutí určitá, v pravém slova smyslu biologická síla, aby se rozmnožoval; Georges Lefebvre to nazýval „jarním tropismem“. Jsou však i jiné tropismy a jiné určující síly. Neustále se měnící lidská matérie řídí značnou část osudů lidských skupin, aniž si to jednotlivci uvědomují. Lidské skupiny jsou totiž za určitých obecných podmínek buď příliš početné, nebo málo početné; demografické mechanismy tíhnou k vyváženosti, ale té bývá dosaženo jen málokdy. Počet lidí v Evropě od roku 1450 rychle stoupal, neboť bylo třeba a bylo možné kompenzovat ohromné ztráty, k nimž došlo za epidemie černé smrti v předcházejícím století. Až do dalšího úbytku obyvatelstva přibývalo. Strídavé přibývání a ubývání obyvatelstva, s nímž jako by historikové předem počítali, vykazuje určité tendence, určitá pravidla dlouhého trvání, která působila až do 18. století. Teprve v 18. století padly hranice nemožného a došlo k překročení doposud nepřekonatelné meze. Od té doby se počet lidí neustále zvyšuje, už nedochází ani k zastavení ani zvrácení tohoto vývoje. Může k takovému zvrátu dojít v budoucnu?

Až do 18. století se vývoj obyvatelstva v každém případě pohybuje prakticky v neměnném uzavřeném kruhu. Jakmile dosáhne obvodu, dochází téměř okamžitě ke smrštění zpět ke

středu. Způsobů a příležitostí k obnovení rovnováhy je dost a dost: nedostatek, bída, hladomor, tvrdé podmínky každodenního života, války a především celá řada nemocí. I dnes se ještě vyskytují, ale dříve bývaly apokalyptickou pohromou: pravidelně propukající epidemie moru, který z Evropy vymizel až v 18. století; tyfus, který s přicházející zimou zastavil Napoleonova vojska v Rusku; endemický břišní tyfus a pravé neštovice; tuberkulóza, která se nejprve objevila na venkově a v 19. století zaplavila města a stala se typickou chorobou období romantismu; a konečně pohlavní choroby, zejména syfilis, která se znovu objevuje nebo spíše masově propuká díky mikrobiologickým kombinacím po objevení Ameriky. O zbytek se postaral nedostatek hygieny a nekvalitní pitná voda.

Jak by mohl člověk, od narození málo odolný, uniknout všem těmto nástrahám? Dětská úmrtnost byla obrovská, podobně jako nedávno nebo ještě dnes v některých rozvojových zemích; zdravotní stav byl tudíž obecně neutěšený. Počínaje 16. stoletím máme k dispozici stovky pitevních nálezů. Jsou ohromující. Nad popisy deformací, poškození těla a kůže či abnormálního výskytu parazitů v plicích a vnitřnostech by dnešní lékař žasl. Až do nedávných dob tedy lidským dějinám neúprosně vládla nezdravá biologická realita. Na tu nesmíme zapomínat, až si budeme klást otázku: Kolik lidí tenkrát žilo? Čím strádali? Mohli své utrpení nějak odvrátit?

* * *

V následujících kapitolách se zabývám otázkami jako: Co lidé jedli? Co pili? Jak se oblékali? Jak bydleli? Jsou to nemístné otázky, které vyžadují téměř objevitelské hledání, protože, jak víte, v tradičních dějepisných knihách lidé nejedí ani nepijí. Přesto se už dávno správně říkalo: „*Der Mensch ist was er ißt*“ – „člověk je to, co jí“, i když v němčině možná šlo zejména o potěšení ze slovní hříčky. Přesto si nemyslím, že bychom objevení nejrůznějších potravin, cukru, kávy, čaje či alkoholu měli považovat za pouhou anekdotickou záležitost. Ve skutečnosti se

vždy jednalo o nekonečné a mocné dějinné proudy. Ani význam obilovin, převládajících v někdejší výživě, nelze v žádném případě nikdy dost docenit. Obilí, rýže a kukuřice jsou výsledkem pradávneho výběru a nesčetných pokusů, které se vlivem po staletí probíhajících „odchylek“ (jak říká Pierre Gourou, největší z francouzských geografů) staly civilizační volbou. Obilí, které vyčerpává půdu a vyžaduje, aby se nechávala pravidelně odpočinout, předpokládá a umožňuje chov dobytka: lze si vůbec představit dějiny Evropy bez domácích zvířat, bez pluhů, spřežení a povozů? Rýže pochází z jakéhosi zahradničení, z intenzivní kultury, kde člověk neponechává místo zvířatům. Kukuřice se určitě z každodenních potravin získává nejpohodlněji, nejsnadněji: ponechává člověku volný čas, proto mohli rolníci robotovat a vznikly ohromné indiánské stavby. Nevyužitou pracovní sílu zkonfiskovala společnost. A mohli bychom diskutovat i o denních dávkách a jejich výživné hodnotě, o nedostatku a změnách ve stravování v průběhu věků. Nejsou to snad témata stejně fascinující jako osudy říše Karla V. nebo pomíjivá a sporná nádhera toho, čemu se říká francouzský primát za doby Ludvíka XIV.? A zároveň lze z těchto témat vyvodit vážné důsledky: což dějiny nejstarších drog, jako jsou alkohol a tabák, a rychlost, s jakou zejména tabák dobyl celý svět, nebyly varováním před dnešními, mnohem nebezpečnějšími drogami?

K podobným zjištěním vede i zkoumání *techniky*. Její úžasné dějiny úzce souvisejí s lidskou prací a s velmi pomalým pokrokem v každodenním boji lidí s okolním prostředím i mezi sebou navzájem. Prudké vypětí i trpělivá, monotónní námaha při zpracovávání kamene, kousku dřeva nebo železa v nástroj či zbraň – to všechno je odjakživa technika. Což to není činnost zcela přízemní, svou podstatou konzervativní, *měníci se jen velmi pomalu*, činnost, kterou věda (což je její pozdější nadstavba) pokrývá jen zvolna, pokud vůbec? Velké hospodářské soustředění vyžaduje soustředění technických prostředků a rozvoj technologií: viz např. benátský arzenál v 15. století, Holandsko v 17. století nebo Anglii v 18. století. A věda, i když

teprve v plenkách, u toho pokaždé byla, byť i přivedena násilím.

Technické znalosti a jednotlivé prvky vědy se odjakživa směřují, cestují, šíří se světem. Špatně se však šíří seskupení technických dovedností jako celek: např. zavěšení kormidla na zadním vaz u kombinaci s kostrou lodi s klinkrovou obšívkou, s děly na palubě a uměním plavby na širém moři – a stejně tak kapitalismus jako souhrn dovedností, postupů, návyků a výkonnosti. Vedla k převaze Evropy znalost plavby po širém moři nebo kapitalismus, už jen tím, že se jinde jakožto celek nerozšířily?

Nejspíš se budete ptát, proč jsem dvě poslední kapitoly věnoval penězům a městům. Je pravda, že jsem tím nechtěl zatěžovat následující svazek, ale to by samozřejmě samo o sobě jako důvod nestačilo. Ve skutečnosti jde o to, že peníze a města patří jak k pradávne každodennosti, tak k nejnovější modernosti. Peníze jsou velice starý vynález, označují-li tak jakýkoli prostředek urychlující směnu. A bez směny neexistuje žádná společnost. Města existují od prehistorických dob. Jsou to odvěké struktury nejběžnějšího života. Jsou však zároveň i převodovým systémem schopným přizpůsobit se změnám nebo jim značně napomáhat. Dalo by se říci, že města i peníze vedly ke vzniku modernosti, ale také naopak – podle George si Gurvitchovi drahého pravidla obousměrnosti – že modernosti, masovému vývoji životního způsobu, vděčíme za rozvoj peněžního hospodářství a za rostoucí tyranii měst. Města a peníze jsou zároveň hybnou silou i indikátorem; vyvolávají a ohlašují změnu, jsou však také jejím důsledkem.

III

Ohromnou oblast všeho navyklého, rutinního, toho, o čem se v dějinách nemluví, tedy není snadné vymezit. Zvyk vlastně zasahuje veškerý lidský život, šíří se jím, podobně jako večerní stín pohlcuje krajinu. Tento stín, tento nedostatek paměti

a jasnozřivosti však připouští i existenci některých méně jasných nebo naopak jasnějších oblastí. Bylo by dobré vymezit hranici mezi stínem a světlem, mezi rutinou a vědomým rozhodnutím. Jakmile bychom ji jednou poznali, dokázali bychom rozlišit, co je napravo a co nalevo od pozorovatele, nebo lépe řečeno co je pod ním a co nad ním.

Jen si představte, jak nesmírnou a mnohonásobnou osnovu podobnou mračnu bodů tvoří v daném kraji všechny základní trhy, přičemž často představují jen nevalný odbyt. Těmito nesčetnými vyústěními začíná to, co nazýváme směnné hospodářství, rozprostírající se mezi obrovskou oblastí produkce a rovněž obrovskou oblastí spotřeby. V letech 1400 až 1800 jde ještě o velmi nedokonalé směnné hospodářství. Jeho počátky sice sahají do šerého dávnověku, ale nedaří se mu spojit veškerou produkci s veškerou spotřebou; ohromná část produkce totiž vlivem samozásobení zůstává v rodině nebo vesnici a do tržního oběhu se vůbec nedostává.

I když vezmeme tuto nedokonalost náležitě v úvahu, *tržní hospodářství* je na postupu; už spojuje městečka a města natolik, že začíná ovlivňovat produkci a usměrňovat a ovládat spotřebu. Jistě to potrvá ještě staletí, ale už začíná tvořit spojení mezi oběma těmito světy – produkcí, jíž vše vzniká, a spotřebou, jíž vše zaniká; hybnou sílu, oblast úzkou, ale plnou života, odkud vycházejí podněty, živé síly, novinky, iniciativy, uvědomění, růst a dokonce i pokrok. Líbí se mi poznámka Carla Brinkmanna (i když s ní tak úplně nesouhlasím), podle níž lze hospodářské dějiny shrnout na dějiny tržního hospodářství od jeho počátků po případný konec.

Proto jsem se důkladně zabýval základními trhy ve svém okolí. Vyznačují hranici, nejnižší mez ekonomiky. Vše, co zůstává mimo trh, má pouze užitnou hodnotu, vše, co projde jeho úzkou brankou, nabývá směnné hodnoty. Podle toho, zda se jedinec jako „činitel“ nachází na jedné nebo druhé straně základního trhu, je nebo není účastníkem směny, toho, co nazývám *ekonomický život* jako protiklad *života materiálního*; a také abych to odlišil od kapitalismu – ale k tomu dojdou později.

Podomní řemeslník, který od městečka k městečku nabízí své skromné služby vypletače židlí nebo kominíka, patří k tržnímu světu, i když je nevalným spotřebitelem; svůj denní chléb totiž hledá právě v tomto světě. Pokud si uchoval pouta s rodným krajem a v době žní nebo vinobraní se vrací do vsi a znovu se stává rolníkem, překračuje hranici trhu opačným směrem. Rolník, který sám pravidelně prodává část své úrody a pravidelně nakupuje náradí či oděvy, se už podílí na tržním hospodářství. Ten, kdo do městečka přichází prodat jen něco málo vajec či slepici, aby získal nepatrnou peněžní částku na zaplacení daní nebo na nákup radlice k pluhu, se hranice trhu pouze dotýká. Zůstává v ohromné mase samozásobitelů. Podomní obchodník, který na ulici nebo po venkově prodává zboží v malém, patří do obchodního světa, kde se počítá a kde existuje strana „dal“ a „má dát“, i když jeho obchody a počty mohou být skromné. Kdo má krámk, je zcela jasným činitelem tržního hospodářství. Buď prodává, co sám vyrobil, a pak je to obchodující řemeslník; nebo prodává to, co vyrobili druzí, a pak tedy patří mezi obchodníky. Výhodou každého otevřeného krámk je to, že ke směně může docházet neustále, zatímco trh se koná jen jeden či dva dny v týdnu. Navíc v krámk dochází k výměně spojené s úvěrem, protože majitel obchůdku své zboží získává na úvěr a na úvěr je prodává. Směnu zde provází celý řetězec dluhů a pohledávek.

O něco výš než základní trhy a základní činitelé směny stojí výroční trhy a burzy (ty jsou otevřeny denně, zatímco výroční trhy se konají několik dnů k určitému datu a opět se na tomtéž místě pořádají až za delší dobu). I když výroční trhy obvykle bývají přístupné drobným prodejcům a středně významným obchodníkům, ovládají je – stejně jako burzy – významní kupci, kterým se záhy začalo říkat velkoobchodníci a kteří už v malém vůbec neobchodují.

V prvních kapitolách druhého svazku své knihy, nazvaném *Jak směny probíhají*, jsem dlouze a co možná nejpodrobněji popisoval různé prvky tržního hospodářství. Možná jsem tak činil s příliš velkým zalíbením, takže to čtenář nejspíš bude po-

važovat za zdlouhavé. Což však historie nemá být v první řadě popisem, pouhým pozorováním, tříděním bez přílišných předem formulovaných názorů? Vidět a ukázat – to je polovina našeho úkolu. Vidět pokud možno na vlastní oči. Ujišťuji vás totiž, že v Evropě – neříkám ve Spojených státech – není nic snazšího, než ještě dnes vidět na vlastní oči, jak vypadá takový trh v městské ulici nebo starobylý krámk, setkat se s podomním obchodníkem ochotným vylíčit své putování či s výročním trhem nebo nějakou burzou. Jeďte do brazilského vnitrozemí, do Kabylie nebo do černé Afriky, a spatříte dosud živé starobylé trhy. A kromě toho, je-li člověk ochoten číst, existují tisíce dokumentů líčících průběh obchodů v minulosti, existují městské archivy, notářské instrumenty, policejní spisy a líčení cestovatelů, o malířích nemluvě.

Vezměme si např. Benátky. Po návštěvě archivů a muzeí si při procházce tímto pozoruhodně nedotčeným městem můžeme téměř vše, co bylo k vidění v minulosti, rekonstruovat. V Benátkách už nejsou výroční trhy: *la Sensa*, trh konaný ve svátek Nanebevstoupení Páně, je pouť s nejrůznějšími stánky na náměstí svatého Marka, s maskami, hudbou a rituálním sezdáním dóžete s mořem u San Niccolo. Na náměstí svatého Marka se koná několik trhů, zejména trh šperků a neméně vzácných kožešin. Největší podívanou však dnes stejně jako v minulosti nabízí trh na náměstí Rialto proti stejnojmennému mostu a proti *Fondaco dei Tedeschi*, kde je dnes hlavní benátská pošta. Kolem roku 1530 se Pietro Aretino, který měl dům na Canal Grande, těšival pohledem na čluny naložené ovocem a horami melounů plující z ostrovů v laguně do „břicha“ Benátek – neboť dvojité náměstí Rialta, Rialto Nuovo a Rialto Vecchio, bylo „břichem“ a aktivním centrem všech směn a veškerého drobného i velkého obchodu. Pár kroků od hlučných stánků na náměstí sídlili ve své Loggia z roku 1455, jakési vlastní burze, městští velkoobchodníci. Zde každé dopoledne diskrétně probírali své obchody, námořní pojistky, najímání lodí, kupovali, prodávali, podpisovali smlouvy – navzájem nebo s cizími kupci. Kousek odtud sídlili ve svých uzoučkých úra-

dovnách *banchieri*, kteří dokázali uvedené transakce na místě zaplatit převodem z účtu na účet. Blízko, tam, kde je lze najít i dnes, byla i *Herberia*, zeleninový trh, a *Pescheria*, rybí trh, a o něco dál v bývalé Ca Quarini nedaleko kostela řezníků San Matteo, který byl zničen až v 19. století, *Beccarie*, masný trh.

Trochu víc by nás mátl shon amsterodamské burzy, řekněme tak v 17. století. Myslím však, že dnešní makléř, který by si s potěšením přečetl pozoruhodnou knihu José de la Vegy *Confusión de confusiones* (1688), by se orientoval docela snadno v už složitém a propracovaném systému prodeje akcií velmi moderním termínovaným či prémiovým způsobem, aniž by je člověk fakticky vlastnil. Se stejnou prohnaností a stejnými triky bychom se setkali v Londýně ve slavných hostincích v Change Alley.

Zanechme však podobných výčtů. Zjednodušeně jsem rozlišoval dvě úrovně tržního hospodářství: jednu nižší – trhy, krámky, podomní obchodníky; a druhou vyšší – výroční trhy a burzy. Moje první otázka tedy zní: Jak nám tyto nástroje směny mohou pomoci alespoň zhruba vysvětlit proměny evropského hospodářství v 15. až 18. století? A druhá otázka: V čem nám mohou na základě podobnosti nebo protikladu osvětlit mechanismy mimoevropského hospodářství, o němž se teprve začínáme něco dozvídat? Na tyto dvě otázky bych rád odpověděl v závěru této přednášky.

IV

Nejprve se podívejme, jak probíhal vývoj na Západě během 15. až 18. století.

15. století zejména po roce 1450 zaznamenalo obecné hospodářské oživení obzvlášť ve městech, která se především díky stoupaní cen řemeslných výrobků rozvíjejí rychleji než venkov, zatímco ceny zemědělské stagnují nebo klesají. Je nesporné, že hnací silou v té době byly obchůdky řemeslníků nebo ještě spí-

še městské trhy. Právě ty určují pravidla hry. Oživení se tak projevuje u samých základů ekonomického života.

V následujícím století, kdy se vše komplikuje znovu dosaženou rychlostí vývoje (13. a 14. století před černou smrtí byla obdobím jasného zrychlování růstu) a také rozšiřováním atlantického hospodářství, se hnací síla přesunula na úroveň mezinárodních trhů na veletrhy v Antverpách, v Berg-op-Zoom, Frankfurtu, Medině del Campo či v Lyonu, který byl jednu dobu centrem Západu. Později sehrály významnou úlohu tzv. „besançonské“ trhy na vysokém stupni vývoje, které se omezovaly na pohyb peněz a úvěrů a nejméně po čtyřicet let (1579–1621) byly nástrojem nadvlády Janovanů, nesporných pánů mezinárodních měnových toků. Raymond de Roover, který se z vrozené opatrnosti vyhýbal zevšeobecňování, neváhal charakterizovat 16. století jako vrcholné období veletrhů. Rozmach tohoto tak aktivního století nakonec zřejmě vedl k bujení poslední úrovně, jakési nadstavby, a k jejímu šíření, jemuž v té době nahrával přísun drahých kovů z Ameriky a zejména systém obchodování vedoucí k rychlému a masovému oběhu cenných papírů a úvěrů. Toto křehké mistrovské dílo janovských bankéřů se z mnoha nejrůznějších důvodů ve 20. letech 17. století zhroutilo.

Aktivní život 17. století vymaněný z moci Středomoří se rozvíjel v rozsáhlém pásmu podél Atlantického oceánu. Toto století se často považovalo za období ekonomické stagnace nebo ústupu. Mělo by se ale rozlišovat, neboť i když rozmach 16. století je v Itálii i jinde nesporně přerušen, fantastický vzestup Amsterdamu přece jen nelze považovat za známku ekonomického úpadku. V tomto bodě se v každém případě všichni historikové shodují: přetrvávající aktivita se opírá o rozhodující návrat ke zboží, v podstatě k základnímu obchodování, z něhož má největší prospěch Holandsko, jeho loďstvo a amsterodamská burza. Zároveň výroční trhy ustupují burzám, obchodním střediskům, které ve srovnání s výročním trhem představují totéž co obyčejný krám ve srovnání s městským trhem, totiž neustálé obchodování oproti občasným se-

tkáním. To všechno jsou notoricky známé skutečnosti. Nejde však pouze o burzu. Pro lesk Amsterdamu někdy nevidíme jiné, obvyčejnější úspěchy. V 17. století totiž došlo i k masovému rozvoji krámů, což znamená další vítězství nepřerušovaného obchodování. V celé Evropě jejich počet stoupá, takže tvoří hustou síť prerozdělování. Lope de Vega (1607) o Madridu tohoto zlatého věku napsal, že „všechno se změnilo v obchody“.

V 18. století se do rychlého celkového hospodářského rozvoje logicky zapojily všechny nástroje směny: burzy rozšiřují svou činnost, Londýn napodobuje Amsterdam, který se v té době specializuje jako významné středisko mezinárodních půjček, a snaží se jej předstihnout. Této nebezpečné hry se účastní i Ženeva a Janov, Paříž se probouzí a vydává se stejným směrem, peníze a úvěry se tak pohybují stále volněji z jednoho místa na druhé. V tomto prostředí je přirozené, že veletrhy jsou zatlačovány do pozadí: jejich úkolem bylo podněcovat tradiční obchod např. poskytováním daňových výhod, ale v době snadného obchodování a úvěrů ztrácejí význam. I když však jejich význam v místech, kde dochází k překotnému rozvoji, klesá, dál existují a kvetou v místech, kde ještě přežívá tradiční hospodářství. Výčet veletrhů činných v 18. století je proto seznamem krajů na okraji evropského hospodářství: ve Francii je to oblast výročních trhů v Beaucaire; v Itálii oblast Alp (Bolzano) nebo Mezzogiorno, plus Balkán, Polsko, Rusko a na západě za mořem Nový svět.

* * *

Netřeba podotýkat, že v oné době zvýšené spotřeby a směny základní městské trhy a obchody vzkvétají jako nikdy. Obchody pronikají i na venkov. I podomní obchodníci zvyšují svou činnost. Konečně se rozvíjí to, co anglická historiografie označuje výrazem *private market*, nespádající, na rozdíl od *public market*, pod přísný dohled městské správy. Tento *private market*, který začal po celé Anglii už dávno před 18. stoletím organizovat přímý, často předem sjednaný nákup vlny, obilí, plát-

na apod. u výrobců a zemědělců, znamenal vznik nezávislých a velmi dlouhých obchodních řetězců mimo tradiční pravidla trhu. Tyto řetězce se mohly chovat podle vlastního uvážení a této svobody ostatně bezohledně využívaly. Prosadily se díky své účinnosti, kterou prokázaly zejména při zásobování armád nebo velkých měst. „Břicho“ Londýna či „břicho“ Paříže byly v podstatě revolučním jevem. 18. století zkrátka Evropě přineslo všestranný rozvoj, včetně rozvoje obchodních sítí odporujících pravidlům trhu, které bych nejradyji označil jako „protitržní“.

To vše ovšem platí pro Evropu. Dosud jsem mluvil pouze o ní. Ne že bych chtěl všechno vztahovat jen k ní z nějakého příliš pohodlného eurocentrismu. Došlo k tomu prostě proto, že řemeslo dějepisce vzniklo v Evropě a historikové se zaměřovali na vlastní minulost. V posledních desetiletích však dochází ke změně; v Indii, Japonsku či Turecku se systematicky zpracovávají primární prameny a dějiny těchto zemí začínáme poznávat i jinak než prostřednictvím zpráv evropských cestovatelů nebo historických knih. Už o nich víme dost na to, abychom si položili otázku: Jestliže převodní mechanismy obchodu, jak jsem je právě popsal na příkladě Evropy, existují i mimo ni (a ony existují i v Číně, Indii, islámských zemích či Japonsku), lze je použít ke srovnávací analýze? Cílem takovéto analýzy by bylo pokud možno zhruba stanovit pozici mimoevropského světa ve vztahu k Evropě, zjistit, zda prohlubující se propast, která je začala rozdělovat v 19. století, byla patrná už před průmyslovou revolucí a zda Evropa měla náskok před ostatním světem nebo nikoliv.

První zjištění: trhy existují všude, dokonce i ve společnostech na samém začátku vývoje, v černé Africe či indiánských civilizacích. Tím spíše pak ve společnostech strukturovanějších, rozvinutých, které jsou doslova posety základními trhy. S trochou námahy je můžeme vidět na vlastní oči, dosud existují nebo je lze snadno zrekonstruovat. V islámských zemích města zbavila vesnice prakticky všech trhů. Stejně jako v Evropě je prostě pohltila. Největší z městských tržišť se rozkládala

u monumentálních bran měst na území, které v podstatě nepatří k venkovu ani městu a kde se obyvatelé města a venkova setkávají na neutrální půdě. Přímo ve městě se tržiště různých čtvrtí směstnala do úzkých ulic a náměstíček: tam lze koupit čerstvý chléb, některé druhy zboží a na rozdíl od evropských zvyklostí i mnoho hotových jídel: masové kuličky, pečené skopové hlavy, smažené pečivo, koláče. Velkými obchodními centry, představujícími evropský trh, soustředění krámků i tržišci zároveň, jsou *fonduky* a *bazary*, např. *Bezestán* v Istanbulu.

V Indii nás upoutá jedna zvláštnost: neexistuje tam vesnice, která by neměla vlastní trh, neboť dávky odváděné vesnicí v naturáliích je nutné transformovat prostřednictvím banjánského obchodníka v dávky peněžní určené Velkému Mughalovi nebo šlechticům z jeho družiny. Máme tuto záplavu vesnických tržišť v Indii považovat za nedostatek vlivu měst, nebo naopak máme usoudit, že banjánští obchodníci provozují jakýsi *private market* tím, že skupují produkci přímo u pramene, ve vesnici?

Nejpodivuhodnější síť základních trhů existovala bezesporu v Číně, kde vycházela z téměř matematicky přesného geografického uspořádání. Představte si městečko nebo městys. Na čistý papír vyznačte bod. Kolem tohoto bodu se rozkládá šest až deset vesnic do vzdálenosti umožňující vesničanům zajít do městečka a zase zpátky v průběhu jediného dne. Tento geometrický celek (bod uprostřed deseti jiných bodů), který bychom ve Francii nazvali kanton, je spádová oblast trhu jednoho malého městečka. V praxi se tento trh dělí do různých ulic a náměstí městečka, soustřeďuje se kolem krámků překupníků, lichvářů, veřejných písařů, obchodníků s potravinami, čajoven a vináren. W. Skinner správně říká, že základní jednotkou čínského venkova není vesnice, nýbrž území kantonu. Bez nesnází si lze také představit, že městečka se zase soustřeďují kolem velkého města, které v příhodné vzdálenosti obklopují a zásobují a jehož prostřednictvím jsou napojeny na dálkový obchod se zbožím, které se v kraji nevyrábí. O tom, že tohle všechno tvoří jeden systém, jasně svědčí skutečnost, že

kalendářní rozpis trhů v jednotlivých městečkách i ve velkém městě je stanoven tak, aby se vzájemně nepřekrývaly. Od městečka k městečku putují neustále z trhu na trh podomní obchodníci a řemeslníci, protože v Číně je krátek řemeslníka přenosný, jeho služby si najímáte na trhu a holič nebo kovář pak přijde svou práci vykonat k vám domů. Celá Čína byla zkrátka protkána a oživována řetězci pravidelně konaných, navzájem provázaných a přísně sledovaných trhů.

Existovala zde i spousta podomních obchodníků a řemeslníků, ale vyšší převody v podobě výročních trhů a burz chybí. Několik výročních trhů sice existovalo, ale pouze okrajově, na hranicích s Mongolskem nebo v Kantonu, pro cizí kupce, které bylo možné tímto způsobem kontrolovat.

Musíme si tedy vybrat: buď se vláda stavěla proti těmto vyšším formám obchodování, nebo vlásečnicový oběhový systém základních trhů čínskému hospodářství stačil – tepny a žíly zřejmě nepotřeboval. Z jednoho z těchto dvou důvodů (možná z obou zároveň) byl obchod v Číně držen zkrátka a v další přednášce uvidíme, jak nesmírně to bránilo rozvinutí čínského kapitalismu.

Vyšší úroveň obchodu se lépe profilovaly v Japonsku, kde existovala dokonale uspořádaná síť velkoobchodníků. Profilují se lépe i na Malajském souostroví, starobylé obchodní křižovatce, která má své pravidelné veletrhy a burzy, pokud tak označujeme stejně jako v Evropě 15.–16. století i později každodenní setkávání velkoobchodníků z daného místa. V Bantamu na Jávě, který byl dlouho nejaktivnějším městem ostrova dokonce i po založení Batávie v roce 1619, se obchodníci každý den scházeli na jednom z náměstí v hodinu, kdy končil trh.

Indie je typickou zemí výročních trhů, v daném případě rozsáhlých setkání obchodních a zároveň náboženských, neboť se většinou konaly na poutních místech. Tato obrovská shromáždění hýbala celým poloostrovem. Jejich všudypřítomnost a význam můžeme obdivovat; nebyly však znakem tradičního hospodářství, svým způsobem obráceného k minulosti?

Naopak v islámském světě výroční trhy sice existovaly, ale nebyly ani tak početné, ani tak velké jako v Indii. Výjimky jako výroční trhy v Mekce jen potvrzují pravidlo. Nadměru rozvinutá a dynamická muslimská města totiž vlastnila mechanismy a nástroje vyšší úrovně obchodování. Směnky tam obíhaly stejně běžně jako v Indii a jejich používání bylo na stejné úrovni jako přímé používání hotovosti. Muslimská města byla spojena celou sítí úvěrů s Dálným východem. Anglický cestovatel, vracející se z Indie v roce 1759, při cestě z Basry do Cařihradu nechtěl nechat své peníze u East India Company v Suratu, proto vyplatil 2 000 piastrů v hotovosti bankéři v Basře, který mu předal dopis sepsaný v „*lingua franca*“ pro bankéře v Aleppu. Teoreticky z toho měl mít nějaký zisk, ale nezískal tolik, kolik doufal. Nikdo nevydělavá pokaždé.

Porovnáme-li zkrátka evropské hospodářství s hospodářstvím ostatního světa, zdá se, že za svůj náskok vděčí převaze svých nástrojů a institucí: burzám a různým formám úvěru. Všechny obchodní mechanismy a triky však bez výjimky existovaly i mimo Evropu, i když na různé úrovni a v různé míře, a lze vypožorovat určitou hierarchii: téměř nejvyšší úroveň dosáhlo Japonsko, možná i Malajské souostroví a islámské země; jistě i Indie se svou sítí úvěrů rozvinutou díky banjanským obchodníkům, peněžním půjčkám na odvážné podnikání a námořním pojistkám; na nižší úrovni pak je Čína, navyklá vystačit si sama, a nakonec těsně za ní tisíce dosud primitivních hospodářství.

Roztřídění jednotlivých světových hospodářství má určitý význam. V následující kapitole, kde se pokusím zhodnotit, jakou pozici zaujímá tržní hospodářství a kapitalismus, budu mít tuto hierarchii na paměti. Můj rozbor může totiž k něčemu vést jen se zřetelem k uvedenému vertikálnímu seřazení. Tržní hospodářství rozestřelo své síť nad obrovskou masou každodenního materiálního života. A kapitalismus obvykle prosperoval až nad vlastním tržním hospodářstvím. Dalo by se říci, že hospodářství celého světa vytváří jakousi plastickou mapu.

JAK SMĚNY PROBÍHAJÍ

V předcházející přednášce jsem se zmínil o tom, jak význačné místo zaujímal v 15. až 18. století obrovský sektor samozásobování, který většinou zůstával zcela mimo oblast směnného hospodářství. I v té nejrozvinutější Evropě se až do 18. století nebo dokonce později nacházejí oblasti, které se na společném životě téměř nepodílely a dál vedly vlastní existenci prakticky v izolaci.

Dnes bych se chtěl věnovat tomu, co spadá jasně do oblasti směny a co budu označovat jako *tržní hospodářství* a jako *kapitalismus*. Toto dvojí označení ukazuje, že oba tyto sektory, které podle mě nesplývají, od sebe hodlám odlišovat. Opakuji nicméně, že obě tyto skupiny činností – *tržní hospodářství* a *kapitalismus* – byly až do 18. století minoritní a že většina lidského konání dál zapadala do ohromné oblasti *materiálního života*. I když se tržní hospodářství rozmáhá, pokrývá už rozsáhlé území a slaví pozoruhodné úspěchy, ještě mu příliš často chybí hloubka. A skutečnosti sledovaného období, které právem či neprávem nazývám *kapitalismus*, tvoří oslnivou a dokonale propracovanou vrstvu, která je však tenoučká, nepostihuje ekonomický život jako celek a až na výjimky potvrzující pravidlo nevede ke vzniku sobě vlastního „výrobního způsobu“, který by jevil samovolný sklon všeobecně se rozšiřovat. Tento kapitalismus, kterému se obvykle říká *obchodní*, ještě ani nezasáhl ani neovládl celé tržní hospodářství, i když tržní hospodářství je nezbytnou podmínkou pro jeho vznik. Národní, mezinárodní a celosvětová úloha kapitalismu je nicméně už zjevná.

I

Tržní hospodářství, o němž jsem mluvil již v první kapitole, se nám jeví dost jednoznačně. Historikové mu přiznali opravdu výsostné, výsadní postavení. Výroba a spotřeba oproti tomu představují kontinenty neprobádané kvantitativním výzkumem, který se teprve rodí. Pochopení těchto světů není snadné. Tržní hospodářství naopak neustále přitahuje pozornost. Jsou mu věnovány nesčetné dokumenty v městských archivech i v soukromých archivech obchodnických rodů, soudní a policejní spisy, zápisy z jednání obchodních komor, notářské zápisy apod. Nelze je tedy přehlédnout a nezajímat se o ně, neboť se neustále staví do popředí.

Je tu ovšem riziko, že budeme vidět jenom tržní hospodářství, že je budeme popisovat do sebemenších podrobností, což by vzbuzovalo dojem, že bylo všudypřítomné a všeobjímající. Ve skutečnosti však šlo jen o zlomek širšího celku, což je dáno už jeho povahou, která je redukuje na spojovací článek mezi výrobou a spotřebou, a také tím, že před 19. stoletím tržní hospodářství představovalo jen pouhou více či méně tenkou a odolnou vrstvičku mezi oceánem každodenního života, z něhož vycházelo, a procesem kapitalismu, který je v polovině případů řídil shora.

Jen málo historiků jasně cítí toto vymezení, jímž se tržní hospodářství definuje a které naznačuje jeho skutečnou úlohu. K těm nemnohým, kteří se nenechávají příliš ovlivňovat vývojem tržních cen, jejich stoupáním, propady, krizemi, dlouhodobými korelacemi a tendencí se vyrovnávat – tedy vším tím, díky čemuž lze konstatovat pravidelný nárůst objemu směn – patří Witold Kula. Podle jednoho z jeho přirovnání je vždy třeba se podívat na dno studny, do největších hlubin vody, *materiálního života*, kterého se tržní ceny dotýkají, aniž jej nutně prostupují či zásadně ovlivňují. Každým hospodářským dějinám, které by nepostihovaly obě tyto roviny – totiž okraj studny i její hlubinu – tedy hrozí, že budou velmi neúplné.

Je nicméně zjevné, že oblast rychlého života tržního hospo-

dářství se v období 15. až 18. století neustále rozšiřovala. Ohlašuje a dosvědčuje ji řetězové kolísání cen na trzích po celém světě. Tyto ceny se pohybují všude, jak dokládají nesčetní pozorovatelé v Evropě, ale i v Japonsku, Číně, Indii i islámských zemích (např. osmanské říši), v Americe všude tam, kde drahé kovy záhy hrály velkou úlohu – totiž v Novém Španělsku, v Brazílii a v Peru. A všechny tyto ceny si víceméně odpovídají, k jejich změnám dochází s větším či menším časovým posunem všude – v Evropě, kde jsou spolu jednotlivé ekonomiky úzce propojeny, se sotva citelným posunem, zato v případě Indie na přelomu 16. a 17. století se zpožděním nejméně dvacet let oproti Evropě.

Tak či onak zkrátka *určitá* ekonomika vzájemně spojovala jednotlivé světové trhy, i když podmiňovala pouze pohyb některých výjimečných druhů zboží, ale také pohyb drahých kovů, privilegovaných cestovatelů, kteří záhy obíhali celý svět. Španělské mince ražené z amerického stříbra se přes Středo-moří, osmanskou říši a Persii dostávají do Indie a Číny. Od roku 1572 putuje americké stříbro do Číny i novou cestou přes Tichý oceán a Manilu.

Jak by tato spojení, cesty, obchodování a hlavní přepravní tahy nepřitahovaly pozornost historiků? Fascinovaly je stejně jako kdysi fascinovaly své současníky. Vždyť i první ekonomové *ve skutečnosti* nestudovali nic jiného než nabídku a poptávku na trhu. A čím byla hospodářská politika hrdých měst, ne-li kontrolou trhů, zásobování a cen? A pokud se hospodářská politika projevuje v činech panovníka, což to není kvůli národnímu trhu, národní vlajce, kterou je třeba bránit, národnímu průmyslu souvisejícímu s domácím i zahraničním obchodem, který je třeba podporovat? Právě v této úzké a citlivé oblasti trhu je možné a logické jednat. Právě v ní se odrážejí přijatá opatření, jak se v praxi denně ukazuje. Takže lidé nakonec začali právem či neprávem věřit, že rozhodující a vyrovnávající úlohu hraje obchod sám o sobě, neboť tím, že konkurence srovnává rozdíly, se upravuje poměr poptávky a nabídky. Začali věřit, že trh je jakýsi skrytý a blahovolný bůh, ona „nevidi-

telná ruka“ Adama Smithe, samočinně regulující trh 19. století, svorník držící klenbu celé ekonomie, pokud se věcem ponechá volný průběh.

Je v tom kus pravdy, kus neupřímnosti, ale také kus iluze. Cožpak lze zapomenout, kolikrát byl trh pozměněn či deformován, neboť ceny diktovaly faktické či právně zakotvené monopoly? A zejména, připustíme-li blahodárné působení konkurence na trhu („prvního počítače ve službách lidstva“), musíme přinejmenším upozornit, že trh je pouze nedokonalým spojením mezi výrobou a spotřebou, nedokonalým už jenom tím, že toto pojetí je pouze *částečné*. Zdůrazňuji toto poslední slovo: *částečné*. Věřím totiž v blahodárné působení a význam tržního hospodářství, ale nevěřím v jeho výlučnost. Přesto však ještě nedávno ekonomové uvažovali jedině na základě jeho schémat a ponaučení. Podle Turgota představoval oběh peněz a zboží prostě a jednoduše celý ekonomický život. Stejně tak mnohem později David Ricardo viděl pouze úzký, i když živý tok tržního hospodářství. A i když zkušeností poučení ekonomové už více než padesát let nehájí automatickou blahodárnost volného působení trhu, z dnešního mínění veřejnosti ani z politických debat tento mýtus ještě nevymizel.

II

Jestliže používám slovo *kapitalismus* v souvislosti s dobou, v níž mu nebývá vždy přiznáváno domovské právo, je to zejména proto, že jsem potřeboval nějaký jiný výraz než *tržní hospodářství* k označení poněkud odlišné činnosti. Neměl jsem ovšem v úmyslu udělat kozla zahradníkem. Věděl jsem, neboť historikové to už tolikrát a po zralé úvaze opakovali, že tohle slovo do pranice je nejednoznačné, příliš zatížené současností a zároveň možná anachronické. Pootevřel jsem mu však neopatrně vrátka, protože jsem k tomu měl několik důvodů.

Za prvé si některé procesy v období 15.–18. století vyžadují zvláštní označení. Když se na ně podíváme podrobněji, bylo by

téměř absurdní je jen tak zařadit do běžného tržního hospodářství. Člověka samovolně napadá označení *kapitalismus*. Popuzeně je vyženete dveřmi, ale ono se ihned vrací oknem. Nenacházíte totiž nic, čím byste je vhodně nahradili, a to je příznačné. Jak řekl jistý americký ekonom, nejlepším důvodem proč používat slovo *kapitalismus*, přestože je tak vykřičené, je koneckonců skutečnost, že místo něj nikdo nevymyslel žádné lepší. Jeho nevýhodou je nesporně to, že s sebou nese spoustu sporů a debat. Těmto plodným, méně plodným i zcela jalovým sporům se však ve skutečnosti nelze vyhnout, nelze jednat ani diskutovat, jako by neexistovaly. Dalším, závažnějším nedostatkem tohoto slova je skutečnost, že je zatíženo smyslem, jaký mu dává dnešní život.

Neboť slovo *kapitalismus* v širším slova smyslu pochází ze samého počátku 20. století. Za počátek jeho kariéry bych poněkud svévolně považoval vydání dobře známé knihy Wenera Sombarta *Der moderne Kapitalismus*. Marx toto slovo prakticky ignoroval. Dopouštím se tedy nejhoršího ze všech hříchů – anachronismu. Jeden dosud mladý historik jednou volal, že nelze mluvit o kapitalismu před průmyslovou revolucí: „Kapitál ano, ale kapitalismus ne!“

Mezi minulostí, byť dávnou, a přítomností však nikdy nedošlo k naprostému zlomu, k absolutnímu přerušení kontinuity nebo, chcete-li, ke stavu prostému veškeré kontaminace. Zkušenosti minulosti neustále přežívají do současnosti a obohacují ji. Mnoho historiků, a to nikoliv bezvýznamných, tudíž dnes zjišťuje, že průmyslová revoluce se ohlašuje dávno před 18. stoletím. Nejlépe to dokazují některé dnešní rozvojové země, které se neúspěšně pokoušejí o vlastní průmyslovou revoluci, přestože mají úspěšný vzor takřka před očima. Neustále diskutovaná dialektika vztahu minulosti k přítomnosti a přítomnosti k minulosti zkrátka může být prostě jádrem, důvodem existence historie jako takové.

III

Slovo *kapitalismus* zkrotíte a vymezíte tak, aby mohlo sloužit historickému vysvětlení, pouze pokud jej opravdu ohraničíte oběma slovy, z nichž vychází a která mu dávají smysl: *kapitál* a *kapitalista*. *Kapitál* je hmatatelná realita, masa snadno identifikovatelných prostředků neustále v činnosti; *kapitalista* je člověk, který řídí nebo se snaží řídit vstup kapitálu do nekonečného výrobního procesu, k němuž jsou odsouzeny všechny společnosti; *kapitalismus* je zhruba (ale jen zhruba) způsob, jakým se toto neustálé vstupování kapitálu provádí, obvykle z nikterak altruistických důvodů.

Klíčovým slovem je kapitál. V ekonomických studiích nabylo toto slovo především význam *kapitálové jmění*; neoznačuje pouze akumulaci peněz, nýbrž i využitelné a využívané výsledky již hotové práce: dům je kapitál; sklizené obilí je kapitál; loď nebo silnice jsou kapitál. Kapitálové jmění si však toto označení zaslouhuje, pouze pokud se podílí na dalším výrobním procesu: peníze nečinně ležící v trezoru či nevyužívaný les už kapitálem nejsou. A existuje snad nějaká společnost, která by nehromadila kapitálové jmění, pravidelně je nevyužívala pro svou práci a touto prací je neobnovovala a nezvětšovala? I ta nejskromnější západní víska v 15. století měla své cesty, políčka, odkud byly vyklizeny kameny, obdělávanou půdu, udržované lesy, živé ploty, sady, mlýnská kola, zásoby obilí... Hospodářské výpočty udávají v obdobích předcházejících francouzské revoluci poměr mezi hrubým produktem za jeden rok a souhrnem kapitálového jmění (toho, čemu se ve francouzštině říká *patrimoine*, dědictví) číslem 1 : 3 až 1 : 4. Je to zhruba stejný poměr, jaký John Maynard Keynes akceptoval pro hospodářství současných společností. Každá společnost by tedy měla mít v rezervě ekvivalent tří nebo čtyř let akumulované práce, který využívá pro úspěšnou produkci, přičemž toto dědictví se za tímto účelem samozřejmě nikdy nevyužívá na sto procent, nýbrž pouze částečně.

Ponechme však tyto otázky stranou. Znáte je stejně dobře jako já. Dlužím vám vlastně jen jediné vysvětlení: jak mohu rozumně odlišovat *kapitalismus* od *tržního hospodářství* a naopak?

Rozumí se, že ode mne nečekáte kategorické rozlišení typu: na jedné straně máme vodu a nad ní se drží olej, který se s ní nemísí. Ekonomická realita se nikdy netýká jednoduchých prvků. Jistě budete souhlasit, že mohou existovat přinejmenším dvě formy tzv. tržního hospodářství (A a B), které lze s trochou pozornosti rozlišit, byť i jen podle lidských, ekonomických a sociálních vztahů, jaké z nich vyplývají.

Do první kategorie (A) bych rád zařadil každodenní obchodování na trhu, směny místní nebo mezi nepřilíživě vzdálenými místy: např. dovoz obilí a dřeva do blízkého města, ale i obchod do větší vzdálenosti, pokud je pravidelný, předvídatelný, rutinní, přístupný malým obchodníkům i velkoobchodníkům: např. dovoz obilí z Pobaltí přes Gdaňsk do Amsterdamu v 17. století nebo obchod vínem či olejem z evropského jihu na sever – mám na mysli „flotily“ německých povozů příjezdějících každoročně pro bílé víno na Istrii.

Dobrym příkladem těchto „transparentních“ směn bez překvapení, jejichž průběh každý předem zná a může přibližně odhadnout jejich prakticky neměnný zisk, je maloměstský trh. Scházejí se na něm především výrobci – rolníci, řemeslníci – a zákazníci, někteří z daného městečka, jiní z okolních vesnic. Občas tam zavítají nanejvýš dva tři kupci, tzn. prostředníci mezi zákazníkem a výrobcem. A tento kupec může případně trh narušit, ovládnout, ovlivnit ceny skladováním zboží; i drobný překupník může v rozporu se všemi pravidly vyjít rolníkům naproti na okraj městečka, nakoupit jejich zboží za sníženou cenu a poté je sám prodávat zákazníkům: to je základní trik objevující se kolem všech městeček a tím spíše kolem měst. Když se rozšíří, může vyhnat ceny nahoru. I ve zcela ideálním městečku našich představ, kde se obchoduje podle všech pravidel, loajálně a průhledně, jak se říká „z ruky do ruky“, tedy do jisté míry existuje směna typu B, vymykající se kontrole a průhlednosti. Stejně tak pravidelný obchod přívá-

dějící konvoje obilí z Pobaltí je obchod průhledný: křivka vývoje cen na začátku v Gdaňsku odpovídá křivce jejich vývoje na konci v Amsterdamu a podíl na zisku je zaručený a zároveň mírný. Jestliže však např. ve Středomoří kolem roku 1590 vypukne hlad, mezinárodní obchodníci zastupující velké zakazníky odkloní z obvyklé trasy naložené lodě, jejichž náklad dopravený do Livorna nebo do Janova ceny ztrojnásobí nebo i zečtyřnásobí. I zde může hospodářství typu A ustoupit hospodářství typu B.

Jakmile v hierarchii směn postoupíme na vyšší stupeň, druhý typ hospodářství převažuje a před našimi zraky se rýsuje zjevně zcela jiná „sféra oběhu“. Od 15. století zaznamenávají angličtí historikové vedle tradičního veřejného trhu, tzv. *public market*, rostoucí význam toho, co nazvali *private market*, soukromý trh; já bych nejraději zdůraznil jejich rozdílnost označením *contre-marché* (protitrh). Cožpak se nesnaží vymanit se z pravidel tradičního trhu, která jsou často příliš svazující? Podomní obchodníci či ti, kteří vykupují zemědělskou či jinou produkci, docházejí za výrobcí domů. Vlnu, konopí, živá zvířata, kůže, ječmen, pšenici a drůbež nakupují přímo u rolníků, nebo dokonce tyto výrobky vykupují předem, vlnu před stříží ovcí, obilí nastojato. Smlouvu zpečetí pouhý lístek podepsaný ve vesnické krčmě nebo na statku. Potom své nákupy dopravují na vozech, soumarech nebo člunech do velkých měst nebo vývozních přístavů. Takové příklady nacházíme všude po světě, v okolí Paříže stejně jako Londýna, v Segovii jde o vlnu, u Neapole o obilí, v Apulii o olej, na Malajském souostroví o pepř. Pokud cestující obchodník nechodí přímo na jednotlivá hospodářství, domlouvá si schůzky na kraji trhu, na okrajích místa, kde se trh koná, nebo nejčastěji úřaduje v hospodě: hostince bývají přípřežními stanicemi povozníků, kde lze sjednat přepravu. Četné procesy vyvolané v Anglii výkladem úpisů podepsaných prodávajícím jednoznačně ukazují, že tento typ směny nahrazuje běžné podmínky kolektivního trhu individuálními transakcemi, jejichž podmínky se mění libovolně podle dané situace zúčastněných. Je zjevné, že jde o směny nerovné,

kde pro konkurenci – základní zákon tzv. tržního hospodářství – není mnoho místa a kde má obchodník dvě výhody: přerušil styk výrobce se skutečným spotřebitelem zboží (jen on teď zná trh na obou koncích řetězce, a tedy i zisk, s nímž lze počítat) a má v ruce hotovost, což je jeho hlavním argumentem. Mezi výrobcem a spotřebitelem tak vznikají dlouhé řetězce obchodníků, které se účinně prosadily zejména při zásobování velkých měst, což přimělo úřady k tomu, aby občas zavíraly oči, nebo přinejmenším zmírnily svůj dohled.

Čím delší jsou tyto řetězce, tím více unikají obvyklým pravidlům a kontrole a tím zřetelněji se rýsuje proces kapitalismu. Nejzřejmější je tento jev v dálkovém obchodu (*Fernhandel*) v němž nejen němečtí historikové vidí nejvyšší stupeň vývoje směny. *Dálkový obchod* je par excellence oblastí volného pohybu, operuje na vzdálenosti, které jej chrání před běžnou kontrolou, nebo mu umožňují ji obcházet; v případě potřeby prodá zboží z Koromandelského pobřeží nebo bengálských břehů do Amsterdamu a z Amsterdamu do distribučního střediska v Persii nebo Číně či do Japonska. V této rozlehlé operační oblasti si může vybírat to, co přináší největší zisky: že obchod s Antilami už vynáší jen málo? Nevadí, ve stejné chvíli obchod s Indií nebo s Čínou zaručuje dvojnásobný zisk. Stačí přesedlat jinam.

Tyto velké zisky vedly k akumulaci značného jmění, a to tím spíše, že o dálkový obchod se mezi sebou dělí jen nemnozí. Každý sem nemá přístup. Naopak místní obchod se rozptýlil mezi spoustu účastníků. Posuzujeme-li např. domácí obchod v Portugalsku v 16. století podle celkového objemu a předpokládané peněžní hodnoty, zdaleka převyšuje obchod s pepřem, kořením a povzbuzujícími látkami. Tento domácí obchod se však často odehrává v podobě výměnného obchodu, kdy jde jen o *užitnou hodnotu*. Obchod s kořením zato zcela zapadá do peněžního hospodářství; podílejí se na něm pouze velcí obchodníci a všechny ty abnormální zisky se *soustřeďují* do jejich rukou. Stejně to probíhalo v Anglii za Defoeových časů.

Není náhodou, že ve všech zemích světa se skupina bohatých velkoobchodníků jasně oddělila od ostatních obchodníků a že to byla skupina velmi úzká a vždy se věnovala – kromě jiných aktivit – dálkovému obchodu. Lze to pozorovat v Německu od 14. století, v Paříži od 13. století, v italských městech od 12. století a možná i dříve. Islámský *tádžir* byl už před zrodem prvních západních velkoobchodníků dovozcem-vývozcem, který řídil své agenty a nákupčí ze svého domu (tedy už pevného obchodu). Nemá nic společného s *hawántím*, trhovcem na síku. V Indii v Ágře kolem roku 1640, dosud ještě obrovském městě, jeden cestovatel zaznamenal označení *sogador* pro „toho, koho bychom u nás v Španělsku nazvali *mercader*, někteří se však pyšní zvláštním označením *katari*, což je nejvznešenější titul mezi těmi, kdo v oněch zemích provozují umění obchodu, a což znamená velice bohatého kupce těšícího se značné vážnosti“. V západních zemích se ve slovní zásobě objevuje podobné rozlišení. Francouzština označuje takového *katariho* slovem *négociant* – velkoobchodník; termín se objevuje ve 13. století. V Itálii dělí ohromná propast *mercante a taglio* od *negoziante*; stejně tak v Anglii existuje rozdíl mezi označením *tradesman* a *merchant*, který se v anglických přístavech zabývá především vývozem a dálkovým obchodem; v Německu rozlišují označení *Krämer* a na straně druhé *Kaufmann* či *Kaufherr*.

Není snad třeba podotýkat, že v islámských stejně jako křesťanských zemích se tyto kapitalisté přátelí s vládci a spojenci či vykořisťovateli státu. Velmi záhy, vlastně odjakživa, překračují „národní“ hranice a dorozumívají se s kupci z cizích zemí. Znají tisíce způsobů, jak si pravidla přizpůsobit ve svůj prospěch manipulováním s úvěrem, využíváním rozdílu mezi dobrými a špatnými penězi, přičemž dobré mince ve zlatě a stříbře směřují k velkým transakcím, a tedy ke kapitálu, zatímco špatné měděné mince jsou určeny na výplaty a denní platby, tedy do pracovní sféry. Jsou informovanější, inteligentnější a kulturnější. A zmocňují se všeho ve svém dosahu, co se jim hodí – půdy, domů, rent... Kdo by pochyboval, že mají mo-

nopol nebo alespoň moc zbavit se v devíti případech z deseti konkurence? Holandský obchodník v dopise svému agentovi v Bordeaux doporučuje, aby jejich plány držel v tajnosti; jinak „by to dopadlo jako v tolika podobných případech, kde jakmile se vyskytne konkurence, už z toho nic nekouká“. Koneckonců tito kapitalisté si dokáží výsady udržet a vyhradit si tehdejší velké mezinárodní obchody právě díky svému kapitálu. Na jedné straně proto, že v oné době nadmíru pomalých dopravních prostředků tento obchod vyžaduje dlouhé lhůty pro oběh kapitálu: trvá celé měsíce nebo i léta, než se investované částky se ziskem vrátí. Na druhé straně proto, že obvykle takový velkoobchodník nepoužívá pouze vlastní kapitál, nýbrž i úvěry, peníze druhých. Kapitál se přesouvá z jednoho místa na druhé. Od konce 14. století archiv Francesca di Marco Datiniho, obchodníka z Prata u Florencie, zaznamenává oběh směnek mezi italskými městy a středisky evropského kapitalismu – Barcelonou, Montpellierem, Avignonem, Paříží, Londýnem, Bruggami apod. Jde však o hru většině smrtelníků stejně nepřístupnou jako dnešní supertajná jednání basilejské Banky pro mezinárodní platby.

* * *

Svět obchodu či směny je tedy přísně hierarchicky uspořádán od nejskromnějších řemesel – nádeníků, nosičů, přístavních dělníků, podomních obchodníků, povozníků či námořníků přes pokladníky, kramáře, nejrůznější zprostředkovatele a lichváře až po samotné velkoobchodníky. Na první pohled je překvapující, že specializace, dělba práce, která se s vývojem tržního hospodářství neustále a rychle prohlubuje, zasahuje celou tuto obchodnickou společnost *s výjimkou jejího vrcholu*, velkoobchodníků, kapitalistů. Proces modernizace ve formě dělení funkcí se projevuje nejprve pouze v základně: řemeslníci, provozovatelé krámků i podomní obchodníci se specializují. Nedochozí k tomu však na vrcholu pyramidy, neboť až do 19. století se velkoobchodník velkého formátu prakticky nikdy

neomezuje pouze na jednu činnost: je samozřejmě obchodníkem, ale nikdy ne pouze v jediném odvětví, a navíc, pokud se naskytne příležitost, může být námořním dopravcem, pojišťovatelem, věřitelem, finančníkem, bankéřem nebo dokonce průmyslovým nebo zemědělským podnikatelem. V Barceloně v 18. století je maloobchodník, *botiguer*, vždy specializován: prodává plátno, sukno nebo koření. Jestliže dostatečně zbohatne a stane se jednoho dne velkoobchodníkem, okamžitě přechází od specializace k nespécializovanosti. Bude se zajímat o každou výnosnou příležitost ve svém dosahu.

Tato anomálie byla mnohokrát zaznamenána, ale obvyklé vysvětlení mě nijak neuspokojuje: obchodník prý dělí své aktivity do rozličných sektorů proto, aby omezil riziko podnikání: jestliže prodělá na košenilovém karmínu, na koření vydělá; nepovede se mu obchodní transakce, napraví to tedy jako směnárník nebo půjčováním na úrok. Bude se zkrátka chovat podle francouzského úsloví, které radí „nedávat všechna vejce do jednoho košíku“.

Ve skutečnosti se domnívám, že:

1. Obchodník se nespécializoval proto, že žádné odvětví v jeho dosahu nebylo dost rozsáhlé na to, aby dokázalo vstřebat všechny jeho aktivity. Příliš často se má za to, že v minulosti šlo vždy o drobný kapitalismus, kterému chyběl kapitál a který musel nejprve dlouho kapitál hromadit, než se mohl naplno rozvinout. Obchodní korespondence či zápisy obchodních komor však velmi často svědčí o existenci kapitálu, který hledá příležitost k investování. Kapitalistu tedy bude lákat půda jakožto úniková i společenská hodnota, kterou lze ovšem také využívat moderním způsobem, takže může být zdrojem značných příjmů jako např. v Anglii, v Benátsku i jinde. Nebo se nechá zlákat spekulací s nemovitostmi ve městě, nebo bude opatrně, ale opakovaně sondovat v oblasti průmyslu, např. důlními spekulacemi (15.–16. století). Je však příznačné, že až na výjimky se nezajímá o výrobní systém a spokojuje se se systémem domácí práce, *putting out*, kdy dohlíží na řemeslnou výrobu, aby ji mohl snáze prodávat. Ve srovnání s ře-

meslníky a systémem *putting out* představovaly manufaktury až do 19. století pouze velmi malou část produkce.

2. Jestliže velkoobchodník tak často přechází od jedné aktivity k druhé, je to proto, že i možnost velkého zisku se neustále stěhuje z jednoho sektoru do druhého. Kapitalismus je ve své podstatě konjunkturální. I dnes jeho velká síla tkví mimo jiné v jeho přizpůsobivosti a schopnosti konverze.

3. V životě obchodníků se občas projevovala jediná specializace: peněžnictví. Jeho úspěch však nikdy nebyval dlouhodobý, jako by ekonomika ještě nedokázala toto své vrcholné odvětví dostatečně uživit. Kdysi tak oslnivě úspěšná florentská banka se zhroutila ve 14. století za Bardiů a Peruzziů a později v 15. století za Medicejských. Po roce 1579 docházelo ke *clearingu* prakticky všech evropských plateb na janovských výročních trzích v Piacenze; toto mimořádné postavení janovských bankéřů však netrvalo ani půl století, přesněji řečeno skončilo v roce 1621. V 17. století systému evropských úvěrů s převahou vládl Amsterdam, ale i tento stav skončil krachem ve století následujícím. Finanční kapitalismus uspěl teprve v 19. století po letech 1830–1860, kdy se banky zmocnily jak průmyslu, tak obchodu, a kdy byla ekonomika obecně dostatečně silná, aby takové uspořádání s konečnou platností snesla.

Když shrnu svá tvrzení, existují dva typy obchodování: jeden přízemní, v němž působí konkurence a který je průhledný; druhý vyššího typu, dokonale propracovaný, dominantní. Tyto dva typy aktivit neprobíhají ani stejnými mechanismy, ani je neprovozují titíž lidé. Sféra kapitalismu nenáleží k prvnímu, nýbrž k druhému typu. Nepopírám, že může existovat nějaký lstivý a krutý vesnický kapitalismus se slámou v botách. Podle profesora Dalina z Moskvy Lenin dokonce tvrdil, že kdyby se v socialistické zemi vesnickému trhu vrátila svoboda, celý kapitalismus by se mohl obnovit. Nepopírám ani to, že existuje určitý mikrokapitalismus drobných obchodníků; Gerschekron se domnívá, že skutečný kapitalismus vyšel právě odtud. Poměr sil při základně kapitalismu lze alespoň v ná-

znaku najít na všech úrovních společenského života. První kapitalismus se však nakonec plně rozvíjí na vrcholu společnosti, tam se upevňuje, tam se jasně projevuje. A musíme jej hledat na úrovni lidí, jako byli Bardiové, Jacques Coeur, Jakob Fugger, John Law nebo Neckerové – jen tam máme šanci jej rozpoznat.

Jestliže obvykle nerozlišujeme kapitalismus a tržní hospodářství, je to proto, že oba se od středověku do současnosti vyvíjely zároveň a kapitalismus byl často vydáván za hybnou sílu hospodářského pokroku nebo za jeho rozkvět. Ve skutečnosti všechno nese na svých ohromných bedrech materiální život: když se rozbují, vše se vyvíjí kupředu; z něj těží i samo tržní hospodářství a na jeho úkor rozšiřuje své vztahy. A z tohoto rozšiřování vždy těží kapitalismus. Nesouhlasím s Josefem Schumpeterem, když tvrdí, že podnikatel byl jakýsi *deus ex machina*. Jsem přesvědčen, že určující je celkový vývoj a že veškerý kapitalismus v první řadě odpovídá ekonomikám, z nichž vychází.

IV

Kapitalismus jakožto výsada nevelkého počtu lidí není myslitelný bez aktivní spoluúčasti celé společnosti. Je samozřejmě realitou sociálního řádu nebo i realitou řádu politického či dokonce realitou civilizační. Společnost totiž musí určitým způsobem víceméně vědomě přijmout jeho hodnoty. K tomu však nemusí dojít vždy.

Každá rozvinutá společnost tvoří několik „systémů“: systém hospodářský, politický, kulturní či systém sociální hierarchie. Ten ekonomický lze pochopit pouze v souvislosti s ostatními „systémy“, do nichž zasahuje, ale zároveň jim otvírá své brány. Dochází tu k vzájemnému ovlivňování. Kapitalismus jako zvláštní formu, částečně zasahující ekonomiku, lze úplně vysvětlit pouze ve světle tohoto ovlivňování a prolínání: teprve v něm nakonec nabude své pravé podoby.

Například moderní stát, který kapitalismus nevytvořil, nýbrž zdědil, jej někdy podporuje, někdy brzdí; tu mu dává možnost se rozvíjet, tu jej přiškrcuje. Kapitalismus vítězí pouze tehdy, když se ztotožní se státem, když je státem. Ve své první velké fázi v italských městských státech, v Benátkách, Janově či Florencii, je moc v rukou finančnícké elity. Regentská aristokracie v Holandsku v 17. století vládne v zájmu podnikatelů, velkoobchodníků a velkých investorů nebo dokonce podle jejich pokynů. V Anglii znamená revoluce v roce 1688 nástup obchodních zájmů podle holandského vzoru. Francie má více než sto let zpoždění: teprve červencovou revolucí roku 1830 se buržoazie zaměřená na obchod dostává definitivně k moci.

Stát je tedy peněžnímu světu buď nakloněn, nebo vůči němu nepřátelsky zaměřen, podle toho, jak je sám vyrovnaný a nakolik je schopen klást odpor. Stejně je tomu s kulturou a náboženstvím. V zásadě se náboženství jako tradiční síla staví *proti* tržním novinkám, penězům, spekulacím, lichvě. S církví však lze dosáhnout kompromisů. Stále je *proti*, ale nakonec naléhavým požadavkům doby podlehne. Přistoupí zkrátka na určité *aggiornamento*, dříve bychom řekli na určitý *modernismus*. Augustin Renaudet připomínal, že první modernismus předurčený k úspěchu formuloval Tomáš Akvinský (1225–1274). I když však náboženství, a tedy i kultura, poměrně záhy přestalo klást překážky, dál bylo zásadně zejména proti půjčování peněz na úrok, odsuzovanému jako lichva. Objevilo se dokonce tvrzení, i když, pravda, poněkud unáhlené, že tyto pochybnosti odstranila teprve reformace a že právě zde tkví pravý důvod rozkvětu kapitalismu v severoevropských zemích. Podle Maxe Webera kapitalismus v moderním smyslu slova není nic jiného než výtvar protestantství nebo lépe řečeno puritanismu.

Proti tomuto rafinovanému tvrzení se postavili všichni historikové, i když se ho nedokáží zbavit jednou provždy; neustále před nimi znovu a znovu vyvstává. A přitom je zjevně nepravdivé. Severoevropské země pouze převzaly místo, které

dříve tak dlouho a skvěle zastávala někdejší střediska kapitalismu ve Středomoří. Nevymyslely nic nového ani pokud jde o techniku, ani pokud jde o vedení obchodu. Amsterdam kopíruje Benátky stejně jako Londýn bude kopírovat Amsterdam a jako později bude New York kopírovat Londýn. Pokaždé jde o změnu těžiště světového hospodářství z *ekonomických* důvodů, které se netýkají vlastní podstaty kapitalismu. Definitivní přesun ze Středomoří k severním mořím, k němuž došlo koncem 16. století, je vítězstvím nové země nad zemí starou. Je to také značná změna měřítko. V souvislosti se stoupajícím významem Atlantiku dochází k rozšíření ekonomiky obecně, obchodu, měnových rezerv, a i tentokrát jde o rychlý pokrok tržního hospodářství, které nezmeškalo přesun do Amsterdamu a ponese na svých bedrech rozrůstající se konstrukce kapitalismu. Proto se domnívám se, že omyl Maxe Webera vychází v podstatě z přecenění úlohy kapitalismu jakožto hybné síly moderního světa.

To však není zásadní problém. O osudu kapitalismu ve skutečnosti totiž rozhodla až sociální hierarchie.

Každá rozvinutá společnost připouští několikero rozvrstvení, řekněme několik žebříčků umožňujících vystoupit z přízemí, kde přežívá základní masa obecného lidu – *Grundvolk*, jak říká Werner Sombart: žebříček náboženský, politický, vojenský, různé žebříčky dané penězi. V různých dobách a na různých místech si tyto hierarchie mohou odporovat, mohou se vzájemně posilovat či docházet ke kompromisům; někdy dochází i k jejich zaměňování. V Římě se ve 13. století politická a náboženská hierarchie překrývají, kolem města však vzniká nebezpečná vrstva vlastníků půdy a stád a bankéři papežské kurie pocházející ze Sieny už zaujímají příčky velmi vysoko. Ve Florencii koncem 14. století stará feudální šlechta a nová vysoká obchodnická buržoazie splynuly do finančnícké elity, která se logicky zmocnila i politické moci. V jiných společenských souvislostech naopak může politická hierarchie rozdrtit všechny ostatní: tak tomu bylo v Číně za dynastie Ming a za vlády Mandžůů. Podobně, i když méně zřetelně a nepřetržitě,

tomu bylo i ve Francii v době *starého režimu*, kde se prosazovala rozhodující hierarchie šlechty a obchodníci, byť sebebohatší, neměli valnou prestiž. Kdo chtěl získat moc ve Francii Ludvíka XIII., musel se dostat do blízkosti krále a jeho dvora. Richelieu, původně držitel ubohého biskupství v Luçonu, zahájil svou pravou kariéru, teprve když se stal zpovědníkem královny matky Marie Medicejské, čímž se dostal ke dvoru a do úzkého okruhu vládnoucích činitelů.

Kolik je různých společností, tolik je různých cest, jimiž může člověk ukojit svou ctižádost, a tolik je *typů* úspěchu. I když úspěch jednotlivců na Západě nebývá nijak vzácný, v dějinách se opakuje stále totéž: individuální úspěch je téměř vždy třeba připisovat bdělým rodinám usilujícím o postupné zvětšování majetku a vlivu. Jejich ctižádost je trpělivá, její naplňování je dlouhodobé. Máme tedy opěvovat slávu a zásluhy „starých“ rodů a dynastií? To bychom v západních dějinách zdůrazňovali to, co zhruba označujeme termínem dějiny *buržoazie* (který se prosadil až později), nositelky pokroku kapitalismu, tvůrkyně či využívatelky pevné hierarchie, která bude páteří kapitalismu. Ten totiž upevňuje svůj majetek a svou moc tím, že se postupně nebo současně zaměřuje na obchod, na lichvu, dálkový obchod, na „funkce“ ve státní správě či na půdu, hodnotu jistou, která navíc zjednává zaručenou prestiž ve společnosti, a to víc, než by si člověk myslel. Jestliže sledujete tyto dlouhé rodové linie a tuto pomalou akumulaci bohatství a poct, přechod od feudalismu ke kapitalismu v Evropě začíná být téměř pochopitelný. Feudální systém je trvalá *forma* rozdělení půdy jakožto základního bohatství šlechtickým rodům – tedy systém ve své podstatě neměnný. „Buržoazie“ se po celá staletí na privilegované šlechtické třídě přižívovala, žila v její blízkosti, těžila z jejích chyb, využívala jejího luxusu, zahálčivosti, neprozřetelnosti, aby se zmocnila jejího majetku (často pomocí lichvy) a nakonec se vmísila do jejích řad, v nichž se ztratila. Nastupuje však další buržoazie a pouští se stejnou cestou. Jde v podstatě o dlouhodobé příživnictví: buržoazie nepřestává ničit vládnoucí vrstvu, z níž tyje. Její vzestup

však je pomalý, trpělivý, ambice donekonečna přesouvány na děti a děti dětí, a tak to jde pořád dál.

Společnost tohoto typu, vycházející ze společnosti feudální a sama doposud napůl feudální, je společností, kde jsou vlastnictví a společenské výsady poměrně chráněné, kde se jim rody mohou těšit v *relativním* klidu, neboť vlastnictví je považováno za posvátné a každý zůstává zhruba na svém místě. Právě těchto klidných nebo poměrně klidných vod je třeba, má-li dojít k akumulaci, má-li vzniknout a přežít ony rodové linie a má-li za pomoci peněžního hospodářství konečně vzniknout kapitalismus. Ten boří některé bašty nejvyšší společnosti, ale zároveň si staví jiné, stejně pevné a trvalé.

Pozvolný vznik rodinných jmění vedoucí jednoho krásného dne k úžasným úspěchům je pro nás v minulosti i v současnosti něčím tak známým, že si jen těžko uvědomujeme, že se vlastně jedná o zásadní rys západních společností. Pořádně si toho všimneme, teprve když je nám dáno vidět odlišnou situaci v mimoevropských společnostech. V těch totiž to, co nazýváme nebo můžeme nazývat *kapitalismus*, obvykle naráží na těžko překonatelné společenské překážky. Právě tyto překážky nám kontrastně naznačí obecné vysvětlení vzniku kapitalismu.

Nechám stranou japonskou společnost, kde proces probíhal zhruba stejně jako v Evropě: i tam se feudální společnost pozvolna rozkládala, až z ní nakonec vznikla společnost kapitalistická; neboť Japonsko je zemí, kde dynastie obchodníků měly nejdelsí trvání – některé vznikly v 17. století a dodnes prosperují. Západní a japonská společnost jsou však jediným příkladem společností, kde došlo téměř samovolně k přechodu od feudalismu ke kapitalismu, jaké může srovnávací historie uvést. Jinde je vzájemný vztah státu, výsad daných postavením a výsad daných penězi velmi odlišný, a právě z těchto odlišností se pokusím vyvodit určitý závěr.

Vezměme si např. Čínu a islámské země. Nedokonalé údaje, jaké máme k dispozici, vzbuzují dojem, že vertikální společenská mobilita je v Číně větší než v Evropě. Není to tím, že by

počet privilegovaných byl poměrně větší, nýbrž tím, že společnost je zde mnohem méně stabilní. Otevřenými dveřmi ke společenskému postupu jsou zde mandarínské zkoušky. I když tyto zkoušky neprobíhají vždy naprosto poctivě, jsou v zásadě přístupné všem sociálním vrstvám, v každém případě jsou nerosvratelně dostupnější než na Západě v 19. století univerzitní tituly. Zkoušky, otevírající cestu k vysokým mandarínským funkcím, představují v podstatě jakési nové rozdělení karet do hry o společenské postavení, jakýsi neustále opakovaný *New Deal*. Ti, kdo se takto dostanou na vrchol, tam však setrvávají pouze dočasně, nebo, chcete-li, *doživotně*. Jmění, které při této příležitosti leckdy nahromadí, neslouží příliš k založení toho, co bychom v Evropě nazvali mocným rodem. Ostatně příliš bohaté a mocné rodiny považuje stát ze zásady za podezřelé, neboť pouze on je právoplatným vlastníkem půdy, jen on má právo vybírat od rolníků daně a bedlivě dohlížet na důlní, průmyslové nebo obchodní podnikání. Navzdory lokálním spojelectvím obchodníků a zkorumpovanosti mandarínů čínský stát (svým způsobem totalitní, přičemž toto slovo nemá dnešní pejorativní význam) vždy vystupoval nepřátelsky vůči rozvoji kapitalismu, takže pokud se kapitalismus někdy jen trochu díky příznivým okolnostem rozvinul, byl nakonec vždy sražen zpátky. Skutečný čínský kapitalismus existuje pouze mimo Čínu – např. na Malajském souostroví, kde čínský obchodník podniká a rozvíjí se naprosto volně.

V rozlehlých islámských zemích bylo vlastnictví půdy zejména před 18. stoletím dočasné, neboť i zde půda právoplatně patřila panovníkovi. Historikové by zde mluvili o *beneficiu* (tedy o přidělení majetku na doživotí), jak se říkalo v Evropě v době *starého režimu*, a nikoliv o rodinných lénech. Jinými slovy panství, tzn. půdu, vesnice a pozemkové renty rozděluje stát jako kdysi za Karlovců, a když ten, komu byly svěřeny, zemře, jsou znovu k dispozici. Pro panovníka je to způsob, jak platit za služby vojákům i jízdě a jak si tyto služby zajistit. Jakmile pán zemře, jeho panství a všechno jeho jmění se vrací sultánovi v Istanbulu nebo Velkému Mughalovi v Dillí. Podotkněme,

že dokud tito význační vládci mají moc, mohou měnit vládnoucí elitu společnosti, jak se jim zachce, a také to dělávají. Vrchol společnosti se tedy často obměňuje, rody nemají možnost se u moci uchytit. Nedávná studie o Káhiře v 18. století udává, že velkým obchodníkům se nedařilo udržet déle než jednu generaci. Politická společnost je pohltita. V Indii je obchodní život stálejší, protože se rozvíjí mimo nestálou nejvyšší společnost v ochranářském rámci kast obchodníků a bankéřů.

Tímto jsem snad poněkud osvětlil své dost jednoduché a zároveň pravděpodobné tvrzení: pro rozvoj a úspěch kapitalismu jsou nutné určité společenské podmínky. Kapitalismus potřebuje určitý společenský klid a jistou neutralitu, slabost nebo vstřícnost státu. I na Západě existují různé stupně této vstřícnosti: např. Francie byla většinou ze společenských důvodů, jež tkvěly v její minulosti, vždy méně nakloněna kapitalismu než Anglie.

Myslím, že tento názor nevzbuzuje vážnější námitky. Vzniká však naopak další problém. Kapitalismus vyžaduje určitou hierarchii. Co je však taková hierarchie sama o sobě pro historika, který sleduje sta a sta společností, z nichž *každá* má svou hierarchii a na vrcholu zahrnuje pouze hrstku privilegovaných a vůdčích činitelů? Platilo to v Benátkách 13. století, v Evropě před francouzskou revolucí, ve Francii za Thierse stejně jako v roce 1936, kdy se ozývala hesla odsuzující moc pouhých „dvou set rodin“, stejně tak to ovšem platilo i v Japonsku, Číně, Turecku a Indii. Platí to vlastně ještě dnes. Dokonce i ve Spojených státech kapitalismus hierarchie nevytváří, nýbrž je užívá, stejně jako nevytvořil trh ani spotřebu. Z dlouhodobého historického pohledu je jakýmsi pozdním příchozím. Přišel, když všechno už bylo připraveno. Jinými slovy: problém hierarchie jako takový jej přesahuje, překračuje, předurčuje. A nekapitalistické společnosti bohužel hierarchie nezrušily.

To vše otevírá pole dlouhým diskusím, které jsem se snažil ve své knize prezentovat, aniž bych formuloval nějaké závěry.

Neboť je to určitě klíčová otázka, otázka otázek. Má se hierarchie a závislost člověka na jiném člověku zrušit? Jean-Paul Sartre v roce 1968 tvrdil, že ano. Je to však vůbec možné?

3. KAPITOLA

ČAS CELISTVÉHO SVĚTA

V obou předchozích kapitolách jsem vám předložil jednotlivé nebo libovolně seskupené kousky skládky, kterou je nyní třeba složit. To je cílem třetího a posledního svazku mého díla, který se nazývá *Čas celistvého světa*. Sám název napovídá, oč mi jde: zasadit kapitalismus a jeho vývoj a prostředky do obecných světových dějin.

Dějiny míním chronologickou posloupnost forem a zkušeností. *Svět* v 15.–18. století míním postupně se rýsující celek, který pozvolna ovlivňuje veškerý lidský život, všechny společnosti, ekonomiky a civilizace na světě. A tento svět se vyznačuje nerovností. Současný obraz – na jedné straně bohaté země a na straně druhé země rozvojové – platil už, *mutatis mutandis*, v 15.–18. století. Bohaté a chudé země od Jacquesa Cœura po Jeana Bodina, či od Adama Smithe ke Keynesovi nezůstávaly neměnně stejné; leccos je jiné. V podstatě se však svět vůbec nezměnil: dál se dělí na privilegované a neprivilegované. Existuje jakýsi druh světové společnosti, stejně hierarchicky rozvrstvený jako běžná společnost, jejímž je jakoby zvětšeným, ale rozpoznatelným obrazem. Mikrokosmos a makrokosmos mají koneckonců stejnou osnovu. Proč? Pokusím se to vysvětlit, i když si nejsem jist, zda se mi to podaří. Historik vidí snadněji *jak* než *proč* a zřejmější jsou mu důsledky velkých problémů než jejich původní příčiny. O to víc by se tedy měl zajímat o odhalování těchto původních příčin, které mu tak často a rády unikají.

I

Znovu bychom si měli vyjasnit pojmy. Budu totiž používat dvou výrazů: *světové hospodářství* a *hospodářský svět*, přičemž druhý výraz považuji za důležitější než první. *Světovým hospodářstvím* rozumím hospodářství světa jako celku, „trh celého světa“, jak říkal už Jean Sismondi. Výrazem *hospodářský svět*, který jsem si vytvořil z německého *Weltwirtschaft*, rozumím hospodářství pouze jedné části naší planety, pokud tvoří jeden ekonomický celek. Kdysi jsem napsal, že Středomoří v 16. století bylo samo o sobě určitým hospodářským světem, *Weltwirtschaft*, německy by se dalo říci: *ein Welt für sich* – svět sám o sobě.

Hospodářský svět lze definovat jako trojnásobnou realitu:

1. Zaujímá určitý geografický prostor; má tedy hranice, které jej vysvětlují a které se mění, i když pomalu. Čas od času, ovšem v dlouhých intervalech, dochází i ke zlomům, např. po velkých objevech koncem 15. století nebo v roce 1689, když se Rusko z milosti Petra Velikého otevírá evropskému hospodářství. Představme si dnes, že by se hospodářství Číny nebo Sovětského svazu zcela a definitivně otevřelo světu – došlo by k protržení hranic dnešního západního prostoru.

2. Hospodářský svět má vždy určitý *pól*, centrum zastoupené nejvýznamnějším městem – dříve to býval městský stát, dnes nějaké hlavní město, rozumí se hlavní z ekonomického pohledu (ve Spojených státech tedy New York, nikoliv Washington). V jednom hospodářském světě ostatně mohou existovat dokonce i po delší dobu dvě centra zároveň: za Augusta, Antonia a Kleopatry Řím a Alexandrie, za války o přístav Chioggia (1378–1381) Benátky i Janov, v 18. století, než Holandsko definitivně ztratilo své postavení, Londýn a Amsterdam. Jedno z obou center totiž nakonec vždycky ztrácí své postavení. Například v roce 1929 se světové centrum s jistým váháním, ale zcela jednoznačně přesunulo z Londýna do New Yorku.

3. Každý hospodářský svět se dělí na několik oblastí. Jádro, rozkládající se kolem centra: když světu v 17. století vládl

Amsterdam, byly to Spojené provincie nizozemské (ne však všechny); když v 80. letech 18. století Londýn definitivně odstavil Amsterdam, byla to Anglie (ale nikoliv celá). Pak jsou zde mezilehlé oblasti kolem centrální oblasti a nakonec rozsáhlé okrajové oblasti, kterým dělba práce, jíž se hospodářský svět vyznačuje, přisoudila spíše podřízené a závislé postavení než úlohu účastníka. V těchto periferních krajích se život lidí podobá často očištění nebo dokonce i peklu. A to všechno jen a jen pro jejich zeměpisné položení.

K těmto příliš stručným poznámkám by samozřejmě patřil komentář a zdůvodnění. Najdete je ve třetím svazku mého díla, ale přesnou představu vám dá i kniha Immanuela Wallersteina *The Modern World-System* vydaná v roce 1974 ve Spojených státech. Nevadí, že s autorem v některých bodech nebo dokonce s jednou či dvěma obecnými tezemi nesouhlasím. Náš pohled je v zásadě stejný, i když Immanuel Wallerstein neuznává jiný hospodářský svět než evropský, který podle něj vznikl až v 16. století, zatímco já zastávám názor, že ještě dřív, než celý svět objevili Evropané, byl už od středověku a možná od starověku rozdělen na více či méně centralizované a více či méně koherentní hospodářské oblasti, tedy na *několik* hospodářských světů, které *existovaly vedle sebe*.

Tyto ekonomiky, mezi nimiž docházelo jen k velmi omezeným výměnám, si dělily celou obydlenu Zemi a mezi nimi ležely poměrně rozsáhlé hraniční oblasti, za něž se obvykle až na pár výjimek nevyplácelo obchod rozšiřovat. Jeden z těchto v podstatě soběstačných a uzavřených hospodářských světů tvořilo až do doby Petra Velikého Rusko. Ohromná osmanská říše byla až do konce 18. století také takovým hospodářským světem. Naopak říše Karla V. nebo Filipa II. navzdory své rozlehlosti takovým světem není – od svého vzniku tvoří součást silného hospodářství, jehož dávnou kolébkou je Evropa. Už před rokem 1492 a před Kolumbovou cestou tvoří totiž Evropa plus Středomoří a záchytné body směřující na Dálný východ hospodářský svět, jehož slavným centrem bývaly Benátky. Zámořské objevy tento hospodářský svět rozšířily, neboť

anektoval atlantické břehy, ostrovy a nakonec i pomalu dobývané americké vnitrozemí; rozšířily se i vztahy s doposud nezávislými hospodářskými světy, jaké tenkrát ještě tvořila Indie, Malajské souostroví a Čína. Zároveň přímo v Evropě docházelo k přesunu těžiště z jihu na sever, do Antverp a pak Amsterodamu, a nikoliv, což je zajímavé, do Sevilly a Lisabonu, center španělské nebo portugalské říše.

Na mapu světa a na jeho dějiny tedy můžeme aplikovat průhledný rastr, na němž lze tužkou zhruba vymežit hospodářské světy, jaké existovaly v každé dané době. Protože se tyto hospodářské světy mění jen pozvolna, můžeme je v klidu studovat, zkoumat jejich život a jejich význam. Protože zůstávají dlouho beze změn, jsou známkou hlubších dějin světa. Tyto hlubší dějiny pouze naznačím, protože mi jde jen o to ukázat, v čem po sobě následující hospodářské světy, vzniklé v Evropě a na základě evropské expanze, vysvětlují nebo nevysvětlují fungování kapitalismu a jeho šíření. Rád bych předem řekl, že tyto typické hospodářské světy byly matricí evropského a později světového kapitalismu. K této explikaci přinejmenším opatrně a také dost pomalu směřuji.

II

Hlubší dějiny. Ty neodhalujeme, pouze je osvětlujeme. Lucien Febvre řekl: „Vracíme jim jejich důstojnost.“ Už to znamená hodně. Přesvědčíte se o tom, když zdůrazním změny center, *decentraci* hospodářských světů a poté rozdělení každého hospodářského světa na několik soustředných oblastí.

* * *

Pokaždé když dojde k decentraci, objeví se nové centrum, jako by hospodářský svět bez hlavního těžiště, bez jednoho pólu nemohl existovat. K decentraci a recentraci dochází zřídka, o to však bývá významnější. V případě Evropy a oblastí, které

k sobě připoutala, došlo ke vzniku centra v roce 1380, a to v Benátkách. Kolem roku 1500 došlo k náhlému a ohromnému přesunu do Antverp a poté kolem let 1550–1560 k návratu centra do Středomoří, tentokrát do Janova; konečně v letech 1590–1610 se centrum přesunulo do Amsterodamu, kde se ekonomické těžiště evropské oblasti udrželo téměř po dvě stě let. V letech 1780–1815 se centrum přemístilo do Londýna. V roce 1929 překročilo Atlantický oceán a ocitlo se v New Yorku.

Na časomíře evropského světa tak už pětkrát nadešla osudná hodina a pokaždé k těmto změnám došlo během bojů, konfliktů nebo velkých hospodářských krizí. K pádu dřívějšího, již ohroženého centra a stvrzení nového centra vede obvykle i nepříznivá ekonomická situace. To vše ovšem bez matematické pravidelnosti: vleklá krize je zkouškou, kterou silní překonají a slabí jí podlehnou. Centrum tedy nemusí padnout pokaždé. Naopak, krize 17. století byly Amsterodamu často ku prospěchu. Dnes už několik let prožíváme celosvětovou krizi, která zřejmě bude hluboká a vleklá. Kdyby New York v této zkoušce podlehl (čemuž vůbec nevěřím), svět by si musel najít nebo vymyslet nové centrum; jestliže Spojené státy odolají, čemuž vše nasvědčuje, mohou z této zkoušky vyjít silnější, neboť ostatní hospodářství nepříznivou situací, v níž se nacházíme, nejspíš utrpí mnohem více.

V každém případě vznik centra i jeho zánik a přesun jinam obvykle zřejmě souvisí s dlouhodobými krizemi celosvětového hospodářství. Právě od těchto krizí tedy nejspíš musíme začít nesnadné zkoumání celkových mechanismů, které hýbou obecnými dějinami. Poněkud podrobněji vyložený příklad nám ušetří dlouhé komentáře. V důsledku změn a politických událostí i v důsledku toho, že světové centrum v Antverpách nebylo konsolidováno, se celé Středomoří v druhé polovině 16. století dožilo odplaty. Stříbro přivážené ve velkém množství z dolů v Americe se totiž doposud většinou vozilo ze Španělska do Flander po Atlantickém oceánu, ale od roku 1568 se začalo užívat cesty přes Středozemní moře a Janov se stal

centrem jeho přerozdělování. Středomoří od Gibraltaru po Levantu tehdy zažilo jakousi ekonomickou renesanci. „Století Janovanů“, jak se tomuto období říkalo, však nemělo dlouhého trvání. Situace se zhoršila a janovské trhy v Piacenze, které byly po téměř půl století významným *clearingovým* centrem evropského obchodu, ztrácejí svou vedoucí roli už před rokem 1621. Středomoří se opět stává, jak je ostatně po velkých zámořských objevech logické, podružným prostorem, kterým pak už nadlouho zůstane.

Tento úpadek Středomoří sto let po Kryštofu Kolumbovi, tedy po dlouhém období pozoruhodného klidu, je jedním ze základních problémů, které jsem už před delší dobou nastínil v obsáhlé knize o Středomoří. Kdy k tomuto ústupu došlo? V roce 1610, 1620, 1650? A zejména co bylo jeho příčinou? Tuto druhou, nejzávažnější otázku skvěle a podle mého správně vyřešil Richard T. Rapp ve svém článku z roku 1975 v *The Journal of Economic History*. Řekl bych, že je to nejhezčí článek, jaký jsem měl v posledních letech možnost číst. Dokazuje nám, že středomořská oblast byla od 70. let 16. století vystavena nájezdům a plenění severských lodí a obchodníků, kteří své *první jmění* nevydělali díky západo- či východoindickým společnostem ani díky dobrodružstvím na vzdálených mořích. Vrhli se na bohatství ve Středozezemním moři a zmocňovali se ho všemi prostředky. Zaplavili Středomoří levnými a často nekvalitními výrobky, záměrně napodobujícími vynikající látky z jihu, které dokonce označovali všeobecně uznávanými benátskými pečeti, a pod touto *značkou* je prodávali na běžných trzích v Benátkách. Průmysl ve Středomoří tak přicházel o zákazníky i o reputaci. Představte si, co by se stalo, kdyby dvacet, třicet nebo čtyřicet let měly nějaké nové země možnost zneužívat zahraniční nebo i domácí trh Spojených států a prodávat tam své výrobky pod označením *Made in USA*.

Vítězství severu tedy zkrátka nezpůsobilo lepší pojetí obchodu ani přirozené působení konkurence (i když byl jistě zvýhodněn nižšími mzdami) ani vliv reformace. Politikou severanů bylo prostě zaujmout místo někdejších vítězů třeba i za

cenu použití násilí. Je snad třeba podotýkat, že toto pravidlo je stále živé? Násilné rozdělení světa za první světové války, které tak odsuzoval Lenin, nebylo nic tak nového, jak si myslel. A neplatí snad i v současném světě? Ti, kdo jsou v centru nebo v jeho blízkosti, mají nad ostatními veškerá práva.

* * *

A z toho vyplývá druhá otázka, kterou jsem už naznačil: rozdělení každého hospodářského světa na soustředné oblasti, jejichž výhody klesají se stoupající vzdáleností od vítězného centra.

Lesk, bohatství a šťastný život se soustřeďují v centru hospodářského světa, v jeho srdci. Právě tam dějiny nechávají zářit nejživější barvy, tam se objevují vysoké ceny, vysoké mzdy, banka, „královské“ zboží, výnosný průmysl, kapitalistické zemědělství; tam se nachází výchozí i cílový bod dálkového obchodu, sem směřují drahé kovy, silné měny a cenné papíry. Tam se odehrává veškerý ekonomický pokrok – v 15. století to zaznamenali cestovatelé v Benátkách, v 17. století v Amsterdamu, v 18. století v Londýně i v dnešním New Yorku. Jsou tam obvykle i špičkové technologie a s nimi i základní výzkum. Existují tam „svobody“, které nejsou tak docela mýtem ani skutečností. Jen pomyslete na to, čemu se říkalo svobodný život v Benátkách nebo svobody v Holandsku či v Anglii!

V mezilehlých oblastech, oněch susedech, konkurentech a rivalech centra, je tato životní úroveň poněkud nižší. Je tam málo svobodných rolníků, svobodných lidí, nedokonalý obchod, bankovní a finanční organizace neúplné a často řízené zvenčí, průmysl poměrně tradiční. Jakkoli hezky vypadá Francie v 18. století, její životní úroveň se nedá srovnat s životní úrovní v Anglii. „Překrmený“ jedlík masa John Bull nosí střevíce, zatímco předčasně zestárlý, neduživý a vyzáblý jedlík chleba, Francouz Jacques Bonhomme, chodí v dřevácích.

Jak daleko však jsme od Francie, jakmile se přiblížíme k okrajovým oblastem! Vezmeme-li jako orientační bod rok

1650, centrem světa je malinké Holandsko nebo lépe řečeno Amsterdam. Mezilehlé, podružné oblasti tvoří zbytek velmi aktivní Evropy, tedy pobaltské země, Severní moře, Anglie, v Německu Porýní a Polabí, Francie, Portugalsko, Španělsko a Itálie na sever od Říma. Okrajovými oblastmi jsou Skotsko, Irsko, Skandinávie, Evropa na východ od linie Hamburk-Benátky, Itálie na jih od Říma (Neapol, Sicílie); konečně periferii par excellence představuje poevropštěná Amerika za Atlantikem. S výjimkou Kanady a anglických kolonií v Americe v jejich začátcích žije celý Nový svět ve znamení *otroctví*. Podobně okraj střední Evropy až k Polsku a dál je oblastí *druhého nevolnictví*: nevolnictví, které zde téměř vymizelo jako na Západě, se tu totiž v 16. století znovu objevilo.

Stručně řečeno evropský hospodářský svět v roce 1650 je dán koexistencí společností od již kapitalistické holandské společnosti po společnost nevolnické a otrokářské na nejnižší příčce žebříčku. Tato simultánnost a synchronismus znovu vyvolávají nejrůznější problémy. Ve skutečnosti kapitalismus z tohoto pravidelného odstupňování žije: vnější oblasti totiž živí oblasti mezilehlé a především centrální. A čím jiným je centrum než vládnoucí špičkou, kapitalistickou *nadstavbou* celé konstrukce? Lze na to ovšem pohlížet z *obou stran*, takže zatímco centrum je závislé na zásobování z periferie, periferie je závislá na potřebách centra, které určuje pravidla hry. Vždyť právě západní Evropa přenesla jakoby znovu vynalezené starověké otroctví do Nového světa a kvůli požadavkům svého hospodářství „zavedla“ nové nevolnictví do východní Evropy. Tvrzení Immanuela Wallersteina tedy má své opodstatnění: kapitalismus je výtvozem nerovnosti ve světě a k vlastnímu rozvoji potřebuje shovívavost mezinárodní ekonomiky. Je dítětem autoritativního uspořádání zcela zjevně nesmírně velkého prostoru. V omezeném hospodářském prostoru by nemohl tak bujet. A bez využívání práce podřízeného bližního by nejspíš nevyrostl vůbec.

Toto tvrzení je jiným vysvětlením než obvyklý *postupný* model: otroctví, nevolnictví, kapitalismus. Zdůrazňuje simultán-

nost, synchronismus příliš neobvyklý, než aby neměl značný dopad. Nevysvětluje však všechno a ani všechno vysvětlit nemůže. A to ani v ohledu, který považuji za zásadní pro počátky moderního kapitalismu: nevysvětluje totiž, co se dělo *za* hranicemi evropského hospodářského světa.

Až do konce 18. století a vzniku opravdu světového hospodářství totiž existovaly pevně uspořádané a fungující hospodářské světy i v Asii: mám na mysli Čínu, Japonsko, Indii s Malajským souostrovím a islámské země. Zpravidla a ostatně správně se tvrdí, že vztahy těchto ekonomik s evropskými ekonomikami byly jen povrchní a že se týkaly pouze určitých druhů luxusního zboží – především pepře, koření a hedvábí – vyměňovaných za hotovost a že ve srovnání s celkovým objemem hospodářství neměly valný význam. Nejspíš tomu tak bylo, ale právě tyto úzce zaměřené a prý povrchní obchody si *na obou stranách vyhrávají velký kapitál pro sebe*, a to není ani nemůže být žádná náhoda. Dokonce mě to vede k domněnce, že každý hospodářský svět často bývá ovlivňován zvenčí. Velké dějiny Evropy o tom svědčí znovu a znovu a nikdo si nemyslí, že by příjezd Vasco de Gamy do Kalikatu v roce 1498, přistání Holanďana Cornelia van Houtmana v Bantamu na Jávě v roce 1595 nebo vítězství Roberta Clivea u Palásí v roce 1757, jímž Anglie dobyla Bengálsko, byly zdůrazňovány neprávem. Osud má sedmimílové boty a dokáže udeřit zdaleka.

III

Jak už jsem řekl, v Evropě se postupně vystříдалo několik hospodářských světů soustředěných kolem center, která byla jedno po druhém jejich hybnou silou. Je pozoruhodné, že až do roku 1750 těmito vládnoucími centry byla vždy města či městské státy. O Amsterdamu, který vévodil ekonomice ještě v polovině 18. století, se totiž dá klidně říci, že byl posledním městským státem, poslední *polis* v dějinách. Spojené provincie v jeho pozadí vládly pouze zdánlivě. Amsterdam kraloval sám

jako maják viditelný ze všech koutů světa od Antil po japonské pobřeží. Zato kolem poloviny osvicenského století nastává nové období. Nový vládce Londýn není městským státem, nýbrž hlavním městem Britských ostrovů, které mu dodávají nepřekonatelnou sílu *tuzemského trhu*.

Máme zde tedy dvě fáze: vznik a nadvládu měst a vznik a nadvládu „národních států“. Zmiňuji se o nich pouze zběžně, nejen proto, že jde o dostatečně známá fakta a že jsem to už jednou probral, ale také proto, že podle mě mají tato známá fakta význam pouze jako celek, neboť právě s ohledem na tento celek vyvstává problém kapitalismu poměrně novým způsobem a novým způsobem se vysvětluje.

Osu Evropy tedy postupně až do roku 1750 tvořila nejdůležitější města, jimž jejich úloha zaručovala výjimečné postavení: Benátky, Antverpy, Janov, Amsterdam. V 13. století však ještě žádné z těchto měst hospodářský svět neovládá. Není to tím, že by Evropa ještě nebyla uspořádaným a strukturovaným hospodářským světem. Středomoří, jednu dobu v područí islámu, se znovu otevřelo křesťanům a obchod s Levantou Západu poskytl dalekou a věhlasnou předsunutou základnu, bez níž se nejspíš žádný hospodářský svět hodný svého jména nemůže obejít. Výraznou tvářnost získaly dvě vúdčí oblasti: Itálie na jihu a Nizozemí na severu. A těžiště celého prostoru se nakonec ustálilo na půl cesty mezi oběma těmito oblastmi, v krajích Champagne a Brie, na trzích, tvořících jakési umělé rozšíření Troyes, tehdy téměř velkoměsta, a tří menších měst: Provins, Bar-sur-Aube a Lagny.

Nelze tvrdit, že by se toto těžiště nacházelo ve vakuu, a to tím spíše, že nebylo příliš vzdálené od Paříže, v té době významného obchodního centra vzkvétající říše svatého Ludvíka s již věhlasnou univerzitou. Guiseppe Toffanin, historik zabývající se humanismem, ve své knize s příznačným názvem *Il Secolo senza Roma – Století bez Říma* správně viděl, že ve 13. století Řím ztratil své výsostné postavení kulturního centra, jímž se stala Paříž. Je však zjevné, že rozkvět Paříže té doby souvisel s hlučnými a čilými trhy v Champagni, místem prakticky neustálého

mezinárodního setkávání. Sukno a plátno ze severu, z Nizozemí v širším slova smyslu – z oblasti rodinných dílen zpracovávajících vlnu, konopí a len, rozkládajících se od břehů Marny po Zuyderzee – se vyměňují za pepř, koření a peníze italských obchodníků a bankéřů. Tento úzce zaměřený obchod s luxusním zbožím nicméně stačí uvést do pohybu ohromnou mašinerii obchodu, řemeslné výroby, dopravy a úvěrů a udělat z těchto trhů hospodářské centrum tehdejší Evropy.

Ke konci 13. století došlo k úpadku champagneských trhů, a to z několika důvodů: roku 1297 bylo zavedeno přímé námořní spojení Středomoří s Bruggami – námořní doprava vytlačila dopravu po souši; využívala se severojižní cesta od německých měst přes simplonský a svatogotthardský průsmyk; a konečně došlo i k industrializaci italských měst: dříve jim stačilo pouze barvit surové sukno ze severu, nyní je sama vyrábějí a *arte della lana* (vlnářské umění) ve Florencii začíná vzkvétat. Svou obvyklou roli však sehrála především hluboká hospodářská krize provázející tragédii černé smrti ve 14. století: Itálie, nejmocnější z obchodních partnerů Champagne, z této zkoušky prostě vyšla vítězně. Stala se (opět) nesporným centrem Evropy. Převzala veškerý obchod mezi severem a jím a navíc jí zboží přivážené do Itálie z Dálného východu přes Perský záliv, Rudé moře a karavanami z Levanty otevřelo *a priori* všechny trhy v Evropě.

* * *

O italský primát se zpočátku dělila čtyři mocná města, Benátky, Milán, Florencie a Janov. Teprve po porážce Janova v roce 1381 začíná dlouhá a občas neklidná nadvláda Benátek. Trvala nicméně déle než sto let, tak dlouho, dokud Benátky ovládaly Levantu a dokud byly hlavním distributorem vyhledávaného zboží z Dálného východu pro celou Evropu. V 16. století město svatého Marka vytlačily Antverpy: staly se meziskladem pepře dováženého Portugalci ve velkém přes Atlantik, následkem čehož se přístav na Šeldě stal ohromným centrem ovláda-

Knihovna kateder

**knihovnictví a věd. informací
a výchovy a vzdělávání dospělých
filosofické fakulty UK**

jícím obchodní cesty přes oceán a do severní Evropy. Později nejrůznější politické důvody, které by zde bylo příliš zdlouhavé rozebírat a které souvisely s válkou Španělů v Nizozemí, způsobily přesun nadvlády do Janova. Bohatství města svatého Jiří nespočívalo v obchodě s Levantou, nýbrž s Novým světem, v obchodě se Sevilou a v záplavě amerického stříbra, jehož se Antverpy staly v Evropě distributorem. Nakonec se všichni shodli na Amsterdamu: jeho dlouhá nadvláda – více než sto padesát let – od Pobaltí po Levantu a Moluky odvisela především od skutečnosti, že zcela ovládl na jedné straně obchod se zbožím ze severu a na druhé straně obchod s „jemným kořením“, skořicí, hřebíčkem atd., když se poměrně rychle zmocnil *všech* jeho zdrojů na Dálném východě. Toto prakticky monopolní postavení mu umožnilo prosazovat téměř všude svou vůli.

Opusťme však tato vládnoucí města a přistupme bez otálení k zásadnímu problému národních trhů a národních hospodářství.

Národní hospodářství je politický prostor transformovaný státem podle potřeb a proměn materiálního života v *koherentní*, jednotný ekonomický prostor, jehož aktivity se mohou společně orientovat týmž směrem. To se s předstihem povedlo pouze Anglii. V souvislosti s Anglií se mluví o revolucích: zemědělské, politické, finanční a průmyslové. K tomuto výčtu je třeba připojit i revoluci, která dala vznik národnímu hospodářství, ať už ji nazveme jakkoli. Otto Hintze ve své kritice Wernera Sombarta jako jeden z prvních zdůrazňoval význam této transformace, která vyplývá z poměrné hojnosti, omezeného území, dopravního systému, kde se pobřežní plavba poji se splavností husté sítě řek a kanálů a značným počtem vozů a nákladních zvířat. Prostřednictvím Londýna si anglické provincie vyměňují produkty a vyvázejí je, což je navíc usnadněno tím, že na anglickém území byly velmi záhy zrušeny mýta a cla. V roce 1707 se navíc Anglie spojila se Skotskem a v roce 1801 s Irskem.

* * *

Pomyslíte si, že totéž přece už dříve dokázaly Spojené provincie. Jejich území však bylo velmi malé a nedokázalo ani uživit vlastní obyvatelstvo. Domácí trh neměl pro záměry holandských kapitalistů zcela zaujatých zahraničním obchodem valný význam. Francii zase stála v cestě řada překážek: hospodářská zaostalost, poměrná rozlehlost, příliš nízký domácí produkt na jednoho obyvatele, neschůdné vnitřní komunikace a konečně nedokonalá centralizace. Byla to tedy země příliš rozlehlá pro tehdejší dopravní prostředky, příliš nesourodá a příliš neuspořádaná. Edward Fox v knize, která vyvolala velký ohlas, snadno prokázal, že existovaly přinejmenším dvě Francie, jedna přímořská, živá, pružná, přímo zasažená hospodářským rozmachem 18. století, ale příliš málo propojená s vnitrozemím, neboť se zcela upírala k zahraničí, a Francie kontinentální, venkovská, konzervativní, navyklá na místní perspektivu, neuvědomující si ekonomické výhody mezinárodního kapitalismu. A právě tato druhá Francie pravidelně bývala držitelkou politické moci. Navíc vnitrozemská Paříž, vládní centrum země, ani nebyla ekonomicky nejsilnějším městem Francie; tuto úlohu hrál velmi dlouho Lyon – od zahájení konání lyonských trhů v roce 1461. Koncem 16. století došlo k jistému posunu ve prospěch Paříže, neměl však dlouhého trvání. Teprve po roce 1709 a „bankrotu“ Samuela Bernarda se Paříž stala ekonomickým centrem Francie a po reorganizaci pařížské burzy v roce 1724 začíná hrát významnější úlohu. Je však příliš pozdě: i když se v době Ludvíka XVI. motor rozběhl, nedokázal rozhybat a podříditi si celý francouzský prostor.

Osud Anglie byl vlastně jednoduchý. Už od 15. století měla pouze jediné politické i ekonomické centrum, Londýn, které se rychle utvářelo a zároveň utvářelo i anglický trh, jak se mu hodilo, tzn. jak se hodilo místním mocným obchodníkům.

Navíc ostrovní charakter Anglii napomohl oddělit se od druhých, vymanit se z vměšování zahraničního kapitálu. Ve vztahu k Antverpám se tak stalo díky Thomasu Greshamovi v roce 1558, kdy vznikla londýnská burza, ve vztahu k Hanze

v roce 1597, kdy byl uzavřen Stahlhof a zrušena privilegia jeho bývalých hostů. Ve vztahu k Amsterdamu přijetím prvního Navigačního aktu v roce 1651. V té době Amsterdam ovládal většinu evropského obchodu. Anglie však disponovala určitou možností nátlaku: vzhledem k režimu větrů totiž holandské plachetnice musely přistávat v anglických přístavech. Tím lze nejspíš vysvětlit, proč Holandsko akceptovalo anglická protekcionářská opatření, která neakceptovalo od žádné jiné země. Anglie v každém případě dokázala uchránit svůj domácí trh a rodící se průmysl lépe než kterákoliv jiná evropská země. Pozvolna se potvrzující vítězství Anglie nad Francií se začalo ukazovat velmi záhy (podle mého už utrechtským mírem v roce 1713), od roku 1786 (smlouva z Edenu) bylo zcela zjevné a v roce 1815 se projevilo naplno.

S nástupem Londýna začíná nová etapa hospodářských dějin Evropy i světa, protože nastolení anglické hospodářské nadvlády, která se rozšířila i na politickou oblast, znamenalo konec éry, kdy hospodářství po staletí řídila města, a rovněž konec éry hospodářských světů, které ve střetu s rozmachem a žádostivostí Evropy nedokázaly zevnitř zadržovat ostatní svět. Anglie svým vítězstvím nad Amsterdamem nejen přebírala již dosažené úspěchy, nýbrž je i překonávala.

Toto dobytí světa bylo obtížné, přerušované dramatickými událostmi a konflikty, nicméně anglická nadvláda se udržela a překážky překonala. Ve světě, kde každá překážka padá v první řadě před Angličany, ale rovněž před Evropany (a to až do roku 1914), hodlá evropské *světové hospodářství* překonávající všechna ostatní poprvé v dějinách ovládnout celosvětové hospodářství a splynout s ním. André Siegfried, narozený v roce 1875, ve světě rozděleném spoustou hranic s potěšením vzpomínal na svou cestu kolem světa, kterou podnikl na začátku našeho století a během níž mu jako jediný průkaz totožnosti stačila pouhopouhá navštívenka! To byl onen zázrak *pax britannica*, jehož cenu ovšem jistě množství lidí muselo zaplatit.

IV

Anglická průmyslová revoluce, o které nám ještě zbývá promluvit, pro většinu ostrova znamenala omlazující kúru, nové propůjčení moci. Ale nebojte se, nevrhnu se bezhlavě na tento rozsáhlý historický problém, který vlastně sahá až k nám a doléhá na nás ze všech stran. Hrozivý a stále revoluční průmysl nás obklopuje ze všech stran. Buďte však bez obav, budu mluvit jen o začátcích tohoto mocného hnutí a vyvaruji se učených sporů, do nichž se pouštějí především anglosaští historikové. Já se ostatně zabývám vymezenější otázkou: chci ukázat, do jaké míry anglická industrializace odpovídá schématům a modelům, které jsem nastínil, a do jaké míry zapadá do obecných dějin kapitalismu, tak bohatých na nečekané zvraty.

Uspřesněme, že slovo revoluce je zde jako vždy používáno nesprávně. Etymologicky revoluce znamená pohyb dokola, oběh planety nebo pohyb *rychlý*: jakmile jednou nastane, člověk ví, že má záhy skončit. Průmyslová revoluce však byla typicky pomalým a ve svých počátcích téměř nezmatelným pohybem. Sám Adam Smith žil uprostřed prvních známek této revoluce, a vůbec si to neuvědomoval.

Vždyť i dnes můžeme vidět, že průmyslová revoluce musela být velmi pomalá, tudíž obtížná a složitá. Část zemí třetího světa provádí industrializaci před našimi zraky, ale s takovými obtížemi, s tolika nezdary a tak pomalu, až se to na první pohled nezdá normální. Jednou se modernizace vyhne zemědělství; jindy je nedostatek kvalifikovaných pracovních sil; někdy je zas poptávka na domácím trhu nedostatečná; jindy místní kapitalisté raději investují do zahraničí, což jim přináší jistější a větší zisk; stát příliš plýtvá či zanedbává své povinnosti; dovezená technologie není vhodná, nebo je příliš drahá, což neúnosně zvyšuje výrobní náklady; nezbytný dovoz není kompenzován vývozem; nebo také mezinárodní trh z nějakého důvodu není industrializaci nakloněn a má bohužel rozhodující slovo. A ke všem těmto nehodám dochází přesto, že průmyslovou revolucí už není třeba vynalézat a že jsou k dispozi-

ci již existující modely. *A priori* by tedy mělo být všechno jednoduché. A přesto je to tak obtížné.

Nepřipomíná však ve skutečnosti situace těchto zemí spíše to, co anglické zkušenosti *předcházelo*, totiž nezdar tolika někdejších revolucí, které z čistě technického hlediska mohly mít naději na úspěch? Sílu vodní páry znal už ptolemajovský Egypt, ale považoval ji jen za zábavnou hříčku. Římský svět měl značné technické a technologické znalosti, které v raném středověku zůstávaly mnohdy bez povšimnutí a znovu ožily teprve ve 12. a 13. století. V těchto stoletích obrody Evropa neuvěřitelně zvyšuje své zdroje energie výstavbou vodních mlýnů, známých už starým Římanům, a větrných mlýnů: už to byla průmyslová revoluce. Zdá se, že tavba za použití koksu byla v Číně známa už ve 14. století, ale i tato možnost revoluce zůstala nevyužita. V 16. století byl do hlubinných dolů zaveden celý systém odčerpávání vody, ale tyto první předchůdkyně moderních továren, které nejprve přilákaly kapitál, padly záhy za oběť zákonu snižujících se výnosů. V 17. století se v Anglii využívání kamenného uhlí rozšiřuje a John U. Nef v této souvislosti správně mluví o první anglické revoluci, ovšem revoluci, která se nedokázala rozšířit ani vyvolat převratné změny. Ve Francii se známky průmyslového pokroku zřetelně projevují v 18. století, objevuje se řada technických vynálezů a základní výzkum vzkvétá přinejmenším stejně jako za kanálem La Manche. K rozhodujícím krokům však došlo v Anglii. Všechno se tam odehrálo jaksi přirozeně, jakoby samo od sebe, a tak nás první průmyslová revoluce, největší zlom v moderních dějinách, staví před zajímavou otázkou: proč právě v Anglii?

* * *

Angličtí historikové se těmito problémy zabývali natolik, že zahraniční historik snadno ztrácí hlubší souvislost sporů, jimž rozumí každému zvlášť, ale jejichž souhrn vysvětlení nijak ne-usnadňuje. Jisté je jen to, že snadná a tradiční vysvětlení byla

zavržena. Existuje stále větší tendence pohlížet na průmyslovou revoluci jako na komplexní jev, jev pozvolný, jehož prvo-počátky tedy leží hluboko v minulosti.

Jestliže se podíváme na obtížný a chaotický vývoj dnešních rozvojových oblastí, o němž jsem se před chvílí zmiňoval, nejpodivuhodnější je zřejmě fakt, že na konci 18. století a v průběhu 19. století *boom* anglické revoluce v oblasti strojů a první masové výroby probíhal jako úžasný rozmach národního hospodářství bez jediného zádrhele, *aniž se motor někde zadřel*. Anglický venkov se vylidnil, a přitom si udržel svou výkonnost; noví průmyslníci nacházeli kvalifikované i nekvalifikované pracovní síly, jaké potřebovali; domácí trh se dál rozvíjel navzdory zvýšení cen; rozvíjela se i technika, která dokázala posloužit vždy, když bylo třeba; zahraniční trhy se postupně otevíraly jeden po druhém. Krizi dokonce nevyvolaly ani snižující se zisky, např. prudký pokles výnosnosti bavlnářství po počátečním *boomu*: ohromný nahromaděný kapitál se prostě zaměřil jinam a po bavlně přišla na řadu železnice.

Všechny sektory anglického hospodářství zkrátka bez jediného zablokování či poruchy odpovídaly potřebám náhlého rozmachu výroby. Není tedy třeba vzít v potaz *celé* národní hospodářství? Ostatně bavlnářská revoluce v Anglii povstala ze samých základů běžného života. Většina objevů byla dílem řemeslníků. Průmyslníci často pocházeli ze skromných poměrů. Objem snadno vypůjčitelného investovaného kapitálu nebyval zpočátku nijak veliký. Onu pozoruhodnou změnu nezpůsobilo ani nahromaděné bohatství, ani Londýn a jeho obchodní a finanční kapitalismus. Londýn získal kontrolu nad průmyslem až po roce 1830. Množství příkladů tedy jasně svědčí o tom, že to, co se záhy stalo tzv. *průmyslovým* kapitalismem, vznikalo ze síly a životnosti tržního hospodářství a samotných základů hospodářství, z drobných novátorských podniků a rovněž z celkového chodu výroby a obchodu. Průmyslový kapitál mohl růst, utvářet se a sílit pouze úměrně k hospodářství, z něhož vycházel.

Anglická revoluce by nicméně jistě nebyla tím, čím byla,

nebyť okolností, díky nimž byla Anglie v té době prakticky nesporným pánem celého světa. Jak víme, do značné míry k tomu přispěla francouzská revoluce a napoleonské války. A bavlňácký *boom* vděčil za svůj rozsah a trvání tomu, že byl neustále poháněn otvíráním nových trhů: portugalské Ameriky, španělské Ameriky, osmanské říše, Indie apod. Anglické revoluci nechtěně, ale účinně napomáhal celý svět.

Ostrá diskuse zastánců vysvětlení vzniku kapitalismu a průmyslové revoluce *zevnitř* transformací socio-ekonomických struktur (na místě) a zastánců vysvětlení *zvnějšku* (v podstatě imperialistickým vykořisťováním světa) se mi tedy jeví jako bezpředmětná. Svět nevykořisťuje každý, komu se zámáne. K tomu je třeba mít sílu, která musí dlouho zrát. Je však jisté, že i když tato síla vzniká dlouhodobou prací sama na sobě, vykořisťováním druhých sil, a že vzdálenost, která ji dělí od ostatních, se během tohoto dvojího procesu zvětšuje. Obě vysvětlení (zvnějšku i zevnitř) spolu tedy nerozlučně souvisejí.

* * *

Tím se blížíme k závěru. Nejsem si jist, zda se mi podařilo vás přesvědčit. Tím spíše pochybuji, že bych vás mohl přesvědčit teď, když vám na závěr vyložím svůj názor na dnešní svět a na dnešní kapitalismus, jak se mi jeví ve světle někdejšího světa a kapitalismu, které jsem se vám snažil přiblížit. Ale cožpak nemá historická explikace sahat až do přítomnosti? Nemá snad přítomnost být jejím důkazem?

Dnešní kapitalismus má ovšem naprosto odlišný rozsah a rozměry. Je úměrný objemu obchodu a prostředků, které se také úžasně rozrostly. Nemyslím si však, že by se zásadně změnila podstata kapitalismu, *mutatis mutandis*.

Tomu nasvědčují tři důkazy:

1. Kapitalismus je i nadále založen na využívání mezinárodních zdrojů a možností, jinými slovy má celosvětové rozměry nebo přinejmenším k celosvětovosti tíhne. V současnosti mu jde především o obnovení tohoto univerzalizmu.

2. Nadále se vytrvale opírá o právně či fakticky existující monopoly navzdory odporu, který tím vyvolává. *Trh* dál udržuje v chodu *organizace*, jak se dnes říká. Bylo by však chybou se domnívat, že to je něco nového.

3. Navíc navzdory všemu, co se obvykle říká, kapitalismus nepokrývá celou ekonomiku ani *celou* pracující společnost; nikdy je neshrnuje do jediného systému, který by mu byl vlastní a který by byl dokonalý: trojí rozdělení, o němž jsem mluvil – materiální život, tržní hospodářství a kapitalistické hospodářství (dnes oproti minulosti značně rozšířené) – si dodnes uchovávalo pozoruhodnou rozlišovací a explikativní hodnotu. Lze se o tom přesvědčit, podíváme-li se důkladně na některé současné typické aktivity náležející k těmto různým rovinám. V první rovině, v přízemí, existuje dokonce i v Evropě ještě spousta samozásobitelství, služeb, které nejsou zahrnuty do národohospodářské bilance, či řemeslnických dílen. V prostředním patře uveďme např. výrobce oděvů: jeho výroba a její odbyt podléhají neúprosnému zákonu konkurence; sebemenší okamžik nepozornosti nebo slabosti může přivodit pohromu. V posledním patře bych vám však mohl uvést mezi jiným dvě obrovské firmy, které znám, jednu francouzskou a druhou německou, údajně konkurenční a jediné na evropském trhu. A přitom jim je úplně jedno, zda objednávky získává jedna nebo druhá, protože jejich zájmy splývají, ať už je jejich postup jakýkoli.

Utvrzuji se tak v přesvědčení, k němuž jsem se pozvolna dopracoval, totiž že kapitalismus vychází především z vrcholných hospodářských aktivit nebo z aktivit, které k vrcholu směřují. Tento vrcholný kapitalismus tedy spočívá na dvojitém podloží materiálního života a koherentního tržního hospodářství a představuje oblast vysokého zisku. Tím jsem z něj učinil *nejvyšší stupeň*. Můžete mi to mít za zlé, ale nejsem jediný, kdo zastává tento názor. Lenin ve svém spisku *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* v roce 1916 dvakrát tvrdí: „Kapitalismus je zbožní výroba na nejvyšším stupni svého vývoje. Desetitisíce velkých podniků znamenají všechno a miliony

malých neznamenají nic.“ Tato zjevná pravda z roku 1917 je ovšem pravdou velice starou.

Chybou novinářských, ekonomických a sociologických studií často bývá, že neberou v úvahu historické dimenze a perspektivy. Stejně chyby se ostatně dopouštějí i mnozí historikové, jako by období, kterým se zabývají, existovalo samo o sobě, jako by bylo samo sobě začátkem i koncem. Například Lenin, kterému přitom nechyběla jasnozřivost, v citovaném spisku píše: „Dřívější kapitalismus, v němž panovala volná konkurence, se vyznačoval vývozem zboží. Současný kapitalismus, kde panují monopoly, se vyznačuje vývozem kapitálu.“ Toto tvrzení je více než sporné: kapitalismus byl vždycky monopolistický a zboží a kapitál nikdy nepřestaly obíhat zároveň, protože kapitál a úvěry byly vždy nejjistějším prostředkem, jak získat a ovládat zahraniční trh. Vývoz kapitálu byl běžnou realitou dávno před 20. stoletím, ve Florencii už ve 13. století, v Augsburgu, Antverpách a Janově v 16. století. V 18. století se kapitál pohybuje po celé Evropě i ve světě. Je snad třeba připomínat, že všechny peněžní prostředky, postupy a lsti nevznikly v roce 1900 nebo 1914? Kapitalismus je všechny dobře zná a typickým rysem, v němž dnes stejně jako v minulosti spočívá jeho síla, je jeho schopnost přecházet od jedné lsti ke druhé, od jednoho způsobu jednání k druhému, desetkrát změnit taktiku podle okolností a aktuální situace, a přitom zůstat dostatečně věrný a podobný sám sobě.

Já osobně jako dnešní člověk, nikoliv jako historik, lituji toho, že se v kapitalistickém i socialistickém světě odmítá rozlišení kapitalismu od tržního hospodářství. Těm, kdo na Západě kritizují zlořády kapitalismu, politikové a ekonomové odpovídají, že jde o menší zlo, o nevyhnutelný rub svobodného podnikání a tržního hospodářství. Tomu já nevěřím. Těm, komu, jak se zdá, dokonce i v SSSR dělá těžkou hlavu těžkopádnost socialistického hospodářství a kdo by mu přáli víc „spontánnosti“ (tzn. více volnosti), se odpovídá, že jde o menší zlo, o nevyhnutelný rub vymýcení metly kapitalismu. Ani tomu nevěřím. Může však vůbec existovat společnost, kterou

bych považoval za ideální? Rozhodně si nemyslím, že by měla ve světě mnoho přívrženců!

S radostí bych svůj výklad ukončil tímto obecným konstatováním, ale chci se vám jako historik svěřit ještě s poslední věcí.

Historická věda musí začínat stále znovu, stále znovu se utváří a překonává. Její úděl je stejný jako úděl všech společenských věd. Nevěřím proto, že by dějepisné knihy, které píšeme, platily na dlouhá desetiletí. Neexistuje kniha napsaná jednou provždy, a všichni to víme.

Moje interpretace kapitalismu a hospodářství je založena na studiu rozsáhlých archivních materiálů a jiných dokumentů, nicméně na číslech, kterých není dost ani nejsou vzájemně provázána – tedy spíše na kvalitě než na množství. Monografie, které by uváděly grafy vývoje výroby, míru zisku, výši úspor, seriózní bilance podniků, nebo i jen přibližný odhad amortizace *fixního kapitálu*, jsou velice vzácné. Přesnější informace z těchto různých oblastí jsem hledal u kolegů a přátel marně či s hubeným výsledkem.

Právě tímto směrem by se však podle mě možná dala najít cesta ven z explikací, k nimž jsem se přiklonil z nedostatku něčeho lepšího. Když totiž hospodářskou a společenskou realitu kvůli větší názornosti dělím na tři roviny či etapy, mrzačím ji a překrucuji, neboť ve skutečnosti je mnohem komplexnější. Máme-li pochopit všechny příčiny, proč se tolik změnila rychlost růstu právě v době rozvoje mechanizace, měli bychom tuto realitu brát spíše jako jeden celek. Kdybychom v oblasti hospodářských dějin dokázali využít moderních metod *národohospodářského bilancování* a moderních makroekonomických metod, dospěli bychom ke shrnující, globalizační historii. Mezi úkoly, kterými by se podle mě měli zabývat mladí historikové, patří sledování vývoje národního důchodu, národního důchodu na jednoho obyvatele, přehodnocení průkopnické historické práce René Baehrela o Provincii v 17. a 18. století, nalezení korelací mezi „rozpočtem a národním důchodem“, změření rozdílu mezi hrubým a čistým národním produktem,

který byl v různých dobách různý, podle rad Simona Kuzněce, jehož hypotézy v tomto směru považuji pro pochopení moderního růstu za zásadní. Ve svých knihách jsem čas od času otevřel okno do těchto pouze tušených krajin, okno však nestačí. Bylo by zapotřebí přinejmenším koordinovaného, když už ne kolektivního výzkumu.

Toto všechno však samozřejmě neznamena, že v této historii budoucnosti půjde pouze o hospodářské dějiny. Národohospodářská bilance je v nejlepším případě studií toků, změn národního důchodu, a nikoliv zjištění objemu národního bohatství. I tento objem totiž musí být prozkoumán. Pro historii i pro všechny ostatní společenské vědy i všechny objektivní vědy vůbec tu vždy bude nějaká Amerika čekající na objevení.

AUTORSKÁ POZNÁMKA

Uvedený text je prepisem tří přednášek, které jsem uvedl na Univerzitě Johna Hopkinse ve Spojených státech v roce 1976. Byl přeložen do angličtiny pod názvem *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* a rovněž do italštiny jako *La Dinamica del Capitalismo*. V tomto vydání nebyly provedeny žádné úpravy oproti původnímu textu, který, jak musím čtenáře upozornit, předcházeli vydání knihy *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme* v roce 1979 v nakladatelství Armand Colin. Před dokončením zmíněného díla jsem byl totiž požádán, abych je v hrubých rysech představil.

Fernand Braudel

FERNAND BRAUDEL – „MISTR NOVÉ HISTORIOGRAFIE“

„Kníže historie“, jak býval Fernand Braudel často nazýván, je v českém historickém povědomí osobou téměř neznámou. Žádná z jeho dnes již klasických knih nebyla doposud přeložena. Generace jeho žáků, která se začala výrazněji uplatňovat od konce 60. let, jako by dnes Braudelovo působení překryla.

Fernand Braudel se narodil v lotrinské vesnici Lumeville-en-Ornois 24. srpna 1902. Pozdější léta (1908–1911) strávil ve vsi Mériel v okolí Paříže, kde jeho otec pracoval jako učitel. Ještě během studia na střední škole se přestěhoval s rodiči do Paříže, kde v letech 1913–1920 studoval na Lyceé Voltaire. Již zde se historie stala jeho nejoblíbenějším předmětem. Původně chtěl sice studovat na lékaře, avšak především pod vlivem svého otce se nakonec přihlásil ke studiu historie a zeměpisu na Sorboně. Samotná vysokoškolská studia však na jeho pozdější vědecký život neměla příliš velký vliv – z mnoha profesorů vzpomínal pouze na geografa Alberta Demangoeta a dnes zcela zapomenutého historika Henriho Hausera, jenž podle Braudela mluvil zcela jiným jazykem než ostatní pařížští profesoři a oproti nim se zabíral hospodářskými a sociálními dějinami. Svou diplomovou práci napsal o kraji Bois-le-Duc v prvním období francouzské revoluce. Po dokončení studia odchází do Alžíru, kde působí na lyceu v letech 1923–1932 a podle svých slov zde stejně jako většina ostatních absolventů univerzity učí „dějiny událostí, dějiny politiky a dějiny velkých mužů“. Po návratu do Francie pokračuje ve své učitelské dráze v Paříži.

Během svého alžírského pobytu začíná pracovat na své doktorské práci, jež měla být původně věnována středomořské politice Filipa II. – v prvních letech po absolvování univerzity

však dokonce myslel na téma z německých dějin. Nakonec se pod vlivem Emilla Bourgeoise rozhodl pro studii z dějin vlády španělského krále Filipa II. Během téměř deseti let Braudel podnikl rozsáhlé archivní výzkumy nejenom ve Francii, kde měl k dispozici dostatek pramenů, které ukořistil císař Napoleon, ale i ve Španělsku, Itálii a dokonce v Dubrovniku – většinou však v archivech studoval pouze o prázdninách, neboť tehdy ve Francii neexistovala žádná badatelská stipendia, a řadu pramenů si ofotografoval vlastním fotoaparátem. Bohaté, doposud nevytěžené archivy ho postupně odváděly od studia Filipových politických aktivit k analýze sociálních a kulturních dějin středomořského prostředí v 16. století. Svou první studii na středomořské téma Braudel publikoval již v roce 1928. Týkala se působení Španělů v Severní Africe – svým diplomaticko-politickým založením však ještě nedávala tušit, že se v Alžíru rodí jedno z největších děl světové historiografie. Stejně „pozitivisticky“ vyzněl i jeho referát na historickém kongresu v Alžíru v roce 1930. O rok později však na něho silně zapůsobily alžírské přednášky historika Henryho Pirena o expanzi Arabů do států ležících na pobřeží Středozemního moře. Jak později napsal, teprve pod vlivem Pirena pochopil, že Středomoří představuje jednu z klíčových oblastí k poznání dějin světa.

K definitivnímu zrození velkého historika však dochází až v Brazílii, kde přednášel na univerzitě v Sao Paulo od roku 1934 všeobecný kurz dějin civilizace – ve stejné době v Brazílii působil i Claude Lévi-Strauss, s nímž Braudela v pozdějším období pojilo vřelé přátelství. Od roku 1932 byl Braudel v přímém kontaktu s Lucien Febvrem. Na zpáteční cestě z Brazílie se setkali na lodi, s níž cestovali zpět do Evropy – Febvre se vracel z přednášky v Buenos Aires. Na cestě spolu s tímto již známým historikem 16. století strávil dvacet dní v neustálých rozhovorech. Snad právě díky nim se mezi oběma vyvinulo velice silné, „otcovské“ pouto, neboť Braudel se cítil spíše Febvrovým synem než kolegou. Braudelovo setkání s Febvrem mělo pro něho velký význam i z hlediska příští vědecké kariéry. Febvre,

který od roku 1920 přednášel společně s Marcem Blochem na univerzitě se Štrasburku, a s nímž v roce 1929 založil časopis *Annales*, byl v roce 1933 povolán na prestižní Collège de France a převzal stolicí pro hospodářské dějiny na pařížské Sorboně – Bloch se stal o tři roky později nástupcem Braudelova učitele, Henriho Hausera. Od začátku 30. let našeho století Febvre a Bloch získali pevné pozice přímo v srdci francouzské historické obce a mohli svými rozhodnutími ovlivňovat kariéry několika generací mladých historiků – v příštích letech se tak začíná rodit nová generace, k jejímž předním představitelům patří právě Braudel (v časopise *Annales* se jeho jméno poprvé objevilo až v roce 1938).

Během druhé světové války se Braudel dostal na rýnské frontě jako francouzský voják do německého válečného zajetí a pět let svého života strávil nejdříve v Mohuči a poté ve zvláštním táboře v Lübecku. Tento pobyt Braudela silně poznamenal především lidsky a jak sám říkal, naučil se zde trpělivosti a toleranci. Velice silně na něho přitom zapůsobilo setkání s mnoha francouzskými duchovními, židovskými důstojníky a s Poláky, mezi nimiž se nacházeli i pozdější významní historici Alexander Giesztor a francouzské historiky výrazně ovlivňující Witold Kula. V německém zajetí se také rozhodl sepsat svoji nejvýznamnější práci – *Středomoří*. Ačkoliv zde neměl k dispozici své poznámky, fotokopie pramenů a rešerše, přesto po paměti napsal více než tisícistránkové dílo, které ve školních sešitech posílal Febvrevi na jeho pařížskou adresu.

Svou dizertaci Braudel obhájil v roce 1947 a o dva roky později poprvé vyšla knižně v nakladatelství Armand Colin pod názvem *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* – v roce 1966 pak vyšlo druhé, zevrubně přepracované a dalším bádáním rozšířené vydání. *Středomoří* představuje patrně vůbec první ucelenou práci o dějinách ekonomických, sociálních a politických struktur. Nepostrádá však ani pasáže o dějinách událostí, jež probíhají v jiném čase než každodenní dějiny. Již ve *Středomoří* tak Braudel nastolil svou slavnou tezi o dlouhém trvání, jež posléze vešla ve známost především

díky studii *La longue durée*, uveřejněné v roce 1958 v časopise *Annales E.S.C.*¹ Dějiny struktur, jež se Braudel snažil v této knize zachytit, probíhaly podle jeho soudu velmi pomalu, prakticky bez jakýchkoliv změn během života několika generací, či dokonce během několika staletí. Dobový pozorovatel si těchto změn mohl stěží povšimnout. Nejvýznamnější změnou, k níž během vlády Filipa II. ve Středomoří došlo, je „bankrot“ měšťanstva, v Braudelově terminologii buržoasie, které přizpůsobilo svůj způsob života aristokracii, jež v tomto období chudla a uchýlovala se do měst. Braudel tak vlastně dospěl k obdobnému pojetí přebírání určitých kulturních zvyků a tradic, které již před druhou světovou válkou postuloval Norbert Elias, aniž by však jeho interpretace znal – francouzská, či lépe řečeno západoevropská historiografie se Eliasovými názory začala zabývat teprve v 60. či dokonce v 70. letech.

Středomoří se skládá ze tří svébytných částí. První, dnes nejslavnější, je věnována geohistorii, druhá sociálním dějinám a třetí politickým dějinám a význačným osobnostem. Protože však Braudel při psaní této knihy vyšel z předpokladu, že geografické podmínky determinují veškerá lidská jednání, odráží se vliv geografie v celé knize: v hospodářských, mocenských i politických strukturách, v osudech jednotlivců i ve vojenských střetech. Tuto tezi se pokusil dokázat prostřednictvím srovnání středomořské mentality s mentalitou horalů. K tomuto jevu se pojí pasáž o fenoménu moře, jež středomořskou mentalitu vytvářel – anglosaští kritici mu ovšem vytýkali, že nedokázal dostatečně vysvětlit vztahy mezi křesťanstvím a islámem, jež byly prapříčinou mocenského soupeření ve středomořském prostoru. Z metodologického hlediska se Braudel v rekonstrukci středomořské minulosti podle svých kritiků

1) Tato studie byla přeložena do češtiny pod názvem *Dlouhé trvání* a vyšla v osmém svazku časopisu Cahiers du CEFRES, *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie*, Praha 1995, s. 145-188.

a interpretů pokusil především uplatnit triádu struktura – konjunktura – událost, jejíž užití bylo mnoha historiky napodobováno. Podle jeho vlastních slov mu však šlo především o zachycení tří různých historických časů, v nichž probíhaly všechny historické procesy; od mikrografie tak Braudel často přechází k panoramatickému přehledu a všezahrnujícím interpretacím. To však neznamená, že by *monde Braudellien* byl světem teoretickým, ba dokonce schématickým. Právě naopak, *monde Braudellien* je světem živým, velice plastickým a poutavým, a to jak v pasážích věnovaných mikrografii, tak v části druhé, jež se zabývá především dějinami středomořského obchodu a středomořského hospodářství. Jestliže v prvním vydání knihy kladl Braudel důraz především na městské prostředí, pak v druhém, přepracovaném, dostali mnohem širší prostor venkované a především sedláci, kteří svou hospodářskou činností měli zásadní vliv na mezinárodní obchod a tím i na celkový obraz tehdejší společnosti. Třetí část chtěl Braudel věnovat individu, velkým osobnostem, jež ovládaly středomořský svět. Ve skutečnosti však panovníky, válečníky a politiky pojímá jako osoby, jež jsou ve svém jednání determinovány středomořskou mentalitou. Braudel tak ve svém pohledu vychází především ze sledování kolektivních osudů a kolektivního chování, jejichž vlivy lze podle jeho názoru vysledovat např. i v činech španělského krále Filipa II. I když má Braudelův přístup ještě daleko k sériovým dějinám, které jeho žáci detailně rozvinou v 60. letech, přesto se již ve *Středomoří* dá tušit základ metodologického pojetí „kvantifikace“ lidského jednání. Ve skutečnosti se tedy Braudel ve *Středomoří* jedincem příliš nezáobírá, či lépe řečeno zatlačuje ho do pozadí. Základem třetího dílu jsou naopak dějiny událostí, především politických událostí – v těchto pasážích se Braudel pokusil vyrovnat s pozitivistickým přístupem, který sám v mládí uplatňoval, a vědomě navazoval jak na durkheimovskou sociologii, tak na diskuse týkající se syntetické historiografie z okruhu Henriho Berra, s nímž se přátelil již od 30. let. Největší přínos *Středomoří* ovšem tkví v Braudelově jedinečném pokusu o rekonstrukci

minulosti a v metodách, jichž k této analýze použil a které na dvě desetiletí zásadně ovlivnily vývoj francouzské a posléze i celé západoevropské historiografie.

Vydání *Středomoří* a na něm založená habilitace otevřela Braudelovi cestu do akademického prostředí. V roce 1949 se stává profesorem na Collège de France a společně s Febvrem působí i jako ředitel Centre des Recherches Historiques na École Pratique des Hautes Études v Paříži. Po Febvrově smrti v roce 1956 přebral vedení časopisu *Annales: économies, sociétés, civilisations* a spolu s tím i řízení šesté sekce společenských a ekonomických věd na École Pratique des Hautes Études, založené Febvrem v roce 1947. V následujících letech se Braudel stal nejmocnější a nejvýznamnější osobou francouzského historického života. Navázal desítky zahraničních kontaktů, které mu umožnily získat nejenom sdostatek finančních prostředků pro nové badatelské projekty, ale vedle toho i otevřít francouzské historiografii cestu do západní Evropy, již si během několika málo let podmanila. Většinu vědeckých aktivit začal soustřeďovat do jím v roce 1963 založené instituce pro interdisciplinární studium, nazvané Maison des Sciences de l'Homme. S Braudelovou osobou je spojen i mohutný vstup francouzským historiků do médií a s tím spjatý vzestup společenské prestiže historiografie v širokém společenském povědomí. Po svém penzionování předal Braudel v roce 1972 vedení šesté sekce Jacquesu Le Goffovi. Na konci 60. let se rozhodl rozšířit redakci časopisu *Annales* o nové spolupracovníky z tzv. druhé generace (Emmanuel Le Roy Ladurie, Marc Ferro, Jacques Le Goff, André Burguière a Jacques Revel). V roce 1969 jim pak vydávání časopisu přepustil úplně. Za zmínku rovněž stojí skutečnosti, že se Fernand Braudel zasloužil v 60. letech o navázání intenzivních vztahů mezi francouzskou a východoevropskou historiografií prostřednictvím vzájemných projektů a badatelských stipendií. Česká historiografie bohužel této možnosti na rozdíl od dějepisectví polského nedokázala plně využít, a snad právě proto začala v období normalizace hluboce zaostávat za vývojem západoevropské vědy. Toto zaostá-

vání se promítlo nejenom do úplné absence moderních badatelských směrů v českém prostředí, do nerecipování podnětů „nové historie“, ale i do faktického ustrnutí historického diskursu, jenž je bohužel patrný i po deseti letech budování základů demokratické společnosti.

Během 50. let našeho století začíná Braudel pracovat na své druhé životní práci, jejímž cílem bylo zachytit hospodářský, resp. materiální život předindustriálního období v jeho celku. První svazek trojdílné práce *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle. Le structures du quotidien: Le possible et l'impossible* vyšel v roce 1967 opět v nakladatelství Armand Colin – celé vydání bylo dokončeno v roce 1979 a v následujících letech bylo přeloženo do všech světových jazyků, a dokonce i do polštiny. Braudel se zde v mnohem větší míře pokouší sledovat krátkodobé i dlouhodobé proměny materiálního života a struktur každodenního života. Výrazně se zde promítá jeho odpor vůči Marxovi a jeho pojetí kapitalismu, který považuje za velice dynamický ekonomický fenomén, který se v různých podobách vyvíjel specifickým způsobem – detailně tento jev popsal právě ve studii *Dynamika kapitalismu*, která vydání „materiální civilizace“ předcházela a byla napsána jako jakýsi metodologicko-filozoficko-ekonomický úvod k této práci. Velice výrazně se v „materiální civilizaci“ promítá metodologie *Annales* 50. a 60. let. Jejím dominantním prvkem je kvantitativní analýza a sériové výzkumy, jež jsou aplikovány na všechny fenomény každodenního života, politiky i hospodářství – nejvíce se jimi proslavili Pierre Chaunu a Michel Vovelle. Na základě těchto sériových analýz určitých typů pramenů, např. testamentů, notářských instrumentů, deníků apod., se Braudel a jeho žáci snažili zachytit určitou skupinovou mentalitu, jež určitému dějinnému období dominovala a jež se jen pozvolna a neznatelně proměňovala. Pro Braudela samotného pak byl velmi charakteristický determinismus, přírodní, sociální a ekonomický, jenž neodvolatelně ovlivňoval lidská konání a způsoby myšlení.

První díl „materiální civilizace“ je pokusem o totální dějiny

každodenního života v období 15.–18. století. Úvodní pasáže představují jakousi kombinaci geografického a demografického popisu. Po nich autor načrtává kontury tehdejšího bydlení, odívání a způsobů stravování, přičemž se snaží klást důraz především na módní inovace a na kontrast luxusu a chudoby – v jeho pojetí se však mnohem více jedná o popis materiální kultury než o dějiny každodenního života, které dnes traktuje antropologicky pojímaná historiografie. Druhá část tohoto svazku je věnována rozvoji techniky, ať v řemeslnických či protoindustriálních oblastech, tak i v obchodu a směně (úvěry, ukládání a kapitalizace peněz). Poslední část se pak poněkud nelogicky věnuje fenoménu města, resp. velkoměsta v západoevropském a asijském prostředí (Peking), i když Braudel často zdůrazňoval, že většina předmoderní populace žila na venkově a že v raném novověku fakticky neexistovala zřetelná hranice mezi venkovem a městem – a to i ve strukturách každodennosti. I v tomto díle a v dílech následujících se proto pokusil ukázat na vzájemnou provázanost měst a venkova, především prostřednictvím směny, jež představovala pro oba „světy“ životní nutnost.

Už v prvním svazku Braudel představil koncept totálních dějin, dějin materiální kultury a materiálního života, jenž zůstal v dlouhé vlně 15. až 18. století neměnný. Celost jeho přístupu se promítá nejenom ve snaze postihnout obraz každodennosti ve všech sociálních prostředích, ale i v celém tehdejšímu kulturním světě. Proto se v celém díle, jehož rozsah se blíží dvěma tisícům stranám, můžeme setkat s příklady z afrického, severoamerického, ale i japonského či čínského prostředí. Tento multikulturní přístup se nejvýrazněji promítá ve druhém svazku, jehož jednotícím tématem je obchod jako fenomén sociokulturní komunikace. Z tohoto důvodu se Braudel velice podrobně věnuje různým podobám směny, jež se v tehdejšímu světě velmi lišily, a postupnému pronikání „kapitalistického“ jednání do myslí evropských i mimoevropských kupců, obchodníků i drobných kramářů. Samostatnou pasáž pak představuje kapitola *Společnost jako integrující celek*, v níž

Braudel představil své pojetí sociální struktury společnosti, sociální mobility a vzniku moderního státu.

Ve třetím svazku Braudel mnohostranně propracoval tezi o vůdčích centrech rozvoje kapitalismu a „světového hospodářství“ v určitých obdobích: Benátky, Antverpy a Amsterodam. Braudel zde tak znovu uplatnil své představy o geografických centrech světa a o geografickém determinismu. Zároveň zde ovšem v krystalické podobě vyložil své názory na „světové hospodářství“, rytmy konjunktur, dlouhodobých trendů a dlouhého trvání a na jejich vztahy k dnešku a k dnešnímu hospodářství. V kapitolách o národních trzích a o soupeření „světa“ s „Evropou“ pak zdůraznil nejenom určité specifické jevy, které se vymykají zákonitostem fungování světového hospodářství, ale i možnosti a meze ekonomického rozvoje západní Evropy. Závěrečná pasáž je pak věnována počátkům industriální revoluce a hospodářskému růstu, jenž nastolil nový ekonomický systém, který trvá až do současnosti. Jestliže se tedy v prvním dílu Braudel věnuje podrobnému „popisu“ materiální kultury, tak ve druhém a třetím svazku postupně dominují teoretické interpretace a modely.

V době, kdy byla *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle* dokončena, se již badatelské přístupy Braudelových žáků, řídících *Annales*, ubíraly jiným směrem než přístupy mistrovy. Kvantitativní analýzy začaly být postupně opouštěny, a dokonce došlo i k obrození dějin událostí, a po- tažmo i dějin politických. Snad právě z tohoto důvodu nebylo toto Braudelovo dílo přijato západoevropskou historiografií s takovým nadšením jako *Středomoří*. „Materiální civilizaci“ byl především vytýkán nezáměr o člověka jako jedince, individualizování dějin, jejich transformace na dějiny nehybných a neosobních struktur. Řadu historiků rovněž dráždil Braudelův syntetizující pohled, jenž snad až příliš předjímal a ze- všeobecňoval doposud nedostatečně prozkoumané oblasti materiální kultury a každodenního života. Podobné kritiky mají nepochybně své oprávnění. Reprezentují ovšem odlišný přístup k uchopení historické reality, než jaký razil Fernand

Braudel, jenž byl výrazně ovlivněn sociologickým, především strukturalistickým pohledem na lidskou společnost v určitých údobích jejího vývoje.

Dovršením Braudelovy historické interpretace měly být mnohasvazkové dějiny Francie – *L'Identité de la France* (první svazek vydalo v roce 1986 nakladatelství Athaud). Smrt ho však zastihla v noci z 27. na 28. listopad roku 1985 uprostřed rozdělané práce v jeho venkovské rezidenci v Saint-Gervais. Původně měla mít tato práce čtyři svazky. Braudel však stihl dokončit pouze první dva, třetí o politice, sociologii, „cultural studies“ a formování národa, národního státu, resp. národní identity, rozpracoval a v nedokončené podobě byl vydán z pozůstalosti. I tomuto pozdnímu a nedokončenému dílu se však dostalo značného ohlasu; velice záhy bylo přeloženo do angličtiny a němčiny. V prvních dvou dílech se podobně jako v „materiální civilizaci“ věnuje geografickým a klimatickým zvláštnostem (např. podílu Rhôhy na formování se francouzské společnosti), formám osídlení a urbanizace (samostatnou pasáž tvoří analýza prosazení se Paříže jako centra státu a modelové příklady Mét a Toulonu), obchodu a v neposlední řadě i kulturní antropologii Francouzů; na rozdíl od svého monumentálního díla se zde však Braudel zaobírá i novými, dalo by se říci moderními tématy sociolingvistiky. Ve druhém díle pak především dominuje historická demografie a sociální dějiny. Na této poslední Braudelově velké syntéze lze zřetelně sledovat vývoj poválečné francouzské historiografie. Ačkoliv při koncipování této knihy symbolicky vycházel z Febvrova projektu *Dějiny Francie*, navrženého na počátku 50. let, přesto je jeho dílo zcela nové, neboť dějiny státu a společnosti nazírá prostřednictvím nových disciplín, jež se v historiografii od 50. let prosadily: antropologie, etnologie, sociální psychologie, cultural studies apod.

Vydání eseje *Dynamika kapitalismu*, jenž představuje pouhý zlomek Braudelova díla, díky metodologickým úvahám a interpretačním postupům však nikoliv nevýznamný, si klade za cíl představit české veřejnosti historika, jenž dokázal nazírat

společnost v její komplexnosti. Pro českou společnost konce tisíciletí je *Dynamika kapitalismu* dílo vysoce aktuální, neboť pojednává o podobách vzniku tržní společnosti, k níž s velkým tápáním a se strachem ze ztráty „socialistických výhod a privilegií“ směřujeme. Velice pregnantně v této hrubě načrtnuté úvaze její autor ukazuje kořeny vzniku kapitalistické společnosti a tendence jejího vývoje směrem ke globalizaci a zániku národních trhů a s nimi i národních států. Vydání tohoto díla by však zároveň mělo působit jako určitá výzva, jako pokus naladit čtenáře na způsob myšlení jednoho z největších historiků 20. století, jehož obě zásadní díla by si v budoucnu zasloužila být přeložena do češtiny.

Martin Nodl

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

Akvinský Tomáš 40
 Antonius Marcus 48
 Aretino Pietro 18
 Augustus Gaius Octavius,
 římský císař 48

B

Baehrel René 67
 Bernard Samuel 59
 Brinkmann Carl 16
 Bodin Jean 47

C

Cœur Jacques 10, 39, 47
 Clive Robert 55

D

Datini Francesco di Marco 36
 Defoe Daniel 34

F

Febvre Lucien 9-10, 50
 Filip II., španělský král 49
 Fox Edward 59
 Fugger Jakob 10, 39

G

de Gama Vasco 55
 Gourou Pierre 14
 Gresham Thomas 59
 Gurvitch Georges 15

H

Hintze Otto 58
 van Houtman Cornelius 55

J

Jung Karl Gustav 11

K

Karel V., římský císař 14, 49
 Keynes John Maynard 31, 47
 Kleopatra, egyptská královna 48
 Kolumbus Kryštof 49, 52
 Kula Witold 27
 Kuzněc Simon 68

L

Law John 10, 39
 Lefebvre Georges 12
 Lenin Vladimír Iljič 38, 53, 65-66
 Ludvík IX., francouzský král 56
 Ludvík XIII., francouzský král 42
 Ludvík XIV., francouzský král 14
 Ludvík XVI., francouzský král 59
 Luther Martin 10

M

Marx Karel 30
 Marie Medicejská 42

N

Napoleon I., francouzský císař
 13

Nef John U. 62

T

P

Petr I. Veliký, ruský car 48-49

Thiers Adolphe 45
Toffanin Guiseppe 56
Turgot Anne Robert Jacques 29

R

Rabelais François 10
Rapp Richard T. 52
Renaudet Augustin 40
Ricardo David 29
Richelieu Armand Jean de Plessis
42
de Roover Raymond 20

V

de la Vega José 19
de Vega Lope 21

W

Wallerstein Immanuel 49, 54
Weber Max 40-41

S

Sartre Jean-Paul 46
Schumpeter Josef 39
Siegfried André 60
de Sismondi Jean Charles
Leonard Sismond 48
Smith Adam 29, 49, 60
Sombart Werner 30, 41, 58

EDICE HISTORICKÉ MYŠLENÍ / SVAZEK 8.

FERNAND BRAUDEL
DYNAMIKA
KAPITALISMU

Z francouzského originálu *La dynamique du capitalisme*, vydaného nakladatelstvím Flammarion, přeložila Helena Beguivinová.

Vydalo nakladatelství Argo, Milíčova 13, 130 000, Praha 3, roku 1999 jako svoji 297. publikaci.

Návrh přebalu a grafická úprava Robert V. Novák.

Odpovědný redaktor Martin Nodl.

Redakce francouzského překladu Jindřich Vacek.

Technický redaktor Milan Dorazil.

Sazba Studio Marvil, s. r. o.

Tisk a vazba Moravská tiskárna Olomouc.

Vydání první.

Náklad 1000 výtisků.

Doporučená cena (včetně DPH) 129 Kč

ISBN 80-7203-193-7